

Fukahâ Metodu Usûl Yazımının Ortaya Çıkışında Hilâfiyâtın ve Fıkıh Münazaralarının Rolü

The Role of Khilâfiyât and Juristic Disputations in the Emergence of Juristic Method in Usûl Literature

Hacer YETKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İstanbul/Türkiye
Assistant Professor Dr., Marmara University, Faculty of Theology, İstanbul/Türkiye
hkontbay@yahoo.com | orcid.org/0000-0002-9871-9405 | ror.org/02kswqa67

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
09 Nisan 2023	09 April 2023
Kabul Tarihi	Date Accepted
12 Haziran 2023	12 June 2023
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2023	30 June 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Hacer Yetkin).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hacer Yetkin).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Yetkin, Hacer. “Fukahâ Metodu Usûl Yazımının Ortaya Çıkışında Hilâfiyâtın ve Fıkıh Münazaralarının Rolü”. *Kader* 21/1 (Haziran 2023), 350-377. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1279947> ”

Öz

Fıkıh usûlü literatüründe fukahâ ve mütekellimîn metodu olarak nitelenen iki yazım yöntemi olduğuna dair yaygın bir kabul vardır. Bu iki yöntemin ayırıcı nitelikleri hakkında bazı açıklamalar dile getirilmekle birlikte, bu ayrımın hangi ölçülere göre yapıldığı, ayrışmanın temelinde hangi saiklerin olduğu ve bu yöntemlerin özellikle hangi dönemlerde yaygınlık kazandığı gibi hususlarda derinlikli bir izah mevcut değildir. Bu çalışma, söz konusu hususları biraz daha aydınlatmayı hedeflemekte ve özellikle fukahâ metodunun ortaya çıkışı üzerinde hilâf tartışmalarının ve münazaraların etkisi üzerinde durmaktadır.

İslamî ilimlerin ilk dönemlerindeki hararetli ilmî tartışmalarının önemli bir bölümünü dini bilginin kaynak ve yöntemlerine dair meseleler oluşturuyordu. Kelâm meseleleri ile ilgilenen alimler tarafından, kelâm meseleleriyle iç içe işlenen bu yöntem tartışmaları, sonrasında müstakil bir disiplin haline gelecek olan usûl meseleleriydi. Aynı dönemde Hanefîler de kendilerinin geliştirip sistemleştirdiği fıkıh çalışmalarını kayıt altına alarak, fıkıh ilminin ilk müktesebâtını tedvin ediyorlardı. Hanefîler kelâmcılar tarafından sürdürülen bu yöntem tartışmalarına, fıkıh mesâilinin temellendirilmesi bağlamında dahil oldular. İlk dönem ilimlerinin gelişmesinde etkili olan bu tartışma geleneği, cedel tekniğinin öğrenilmesi ile yeni bir boyut kazandı. Önce kelâmcılar ve sonra fakihler bu yöntemi tartışmalarında ve eserlerinde kullanmaya başladılar. Hicrî dördüncü ve beşinci asırda fıkıh ilminin revaç bulması ile birlikte fıkıh münazaraları entelektüel alanda çok daha yaygın ve önemli hale geldi.

Aynı doğrultuda ihtilaflı fıkıh meselelerinin delillendirilerek tartışıldığı hilâf literatürü de gelişme gösterdi. Söz konusu gelişmeler, hilâf mesâilinin delillendirilmesinde ve fıkıh münazaralarında işe yarayacak usûl eserlerinin ortaya çıkmasında etkili oldu. İşte fukahâ metodunun ilk ve en tipik eseri sayılan Debûsî'nin *Takvîm*'i, fîrû fıkıh konusu sayılabilecek pek çok başlığa yer veren, tartışmaları bolca fıkıh örneği üzerinden işleyen, kıyas ve illet başlıklarında cedel bahislerini genişçe ele alan ve kelâm tartışmalarına mesafeli duran tarzıyla, dönemin münazara geleneğinin ihtiyaçlarına hitap ediyordu.

Debûsî'nin geliştirdiği bu usûl anlayışı kısa sürede dikkat çekti ve hicrî beşinci asır tamamlanmadan bu metodu benimseyen pek çok fıkıh usûlü eseri yazıldı. Özellikle Pezdevî'nin usûl eseri, sonraki Hanefî usûl literatüründe esas alınan model bir metin haline geldi. Gazâlî ve Râzî sonrasında İslamî ilimlerin felsefe ve mantık hakimiyeti altına girdiği dönemde ise fukahâ metodu popülerliğini yitirdi. İlmü'l-bahs ve'l-münazara ile cedel ilimleri mantık disiplini altında incelenmeye başlandı. Ancak bu dönemden sonra da bazı Hanefîler fukahâ metodu ile usûl eseri yazmaya ve felsefî kelâmın etkisi altındaki Hanefîler dahi yazdıkları karma nitelikli eserlerde Pezdevî'nin *Usûl*'ünü esas almaya devam ettiler.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh usûlü, Fukahâ metodu, Mütekellimîn metodu, ilm-i hilâf, Hilâfîyât, Münazara, Debûsî.

Abstract

It is widely acknowledged that two methods of writing have emerged in the history of *usûl* literature: Juristic method (*usûl al-fuqahâ*) and theological method (*usûl al-mutakallimîn*). Although there are some attempts to determine the typical features of these methods, we do not have a comprehensive explanation regarding the criteria of this distinction, the motivation behind it and the period when these methods have become prevalent. This paper aims to shed light to certain dimensions of the issue and focuses especially on the impact of juristic disputations and *khilâfîyât* on the emergence of juristic method.

The discussions about the sources and methods of religious knowledge were a significant part of the heated intellectual debates in the early period of Islamic scholarships. These discussions made by scholars interested in theological matters in kalâm context were the matters of *usûl*, which would have turned into a separate discipline thereafter. The aforementioned period also witnessed Hanafis completing the first *fiqh* compilation by recording the body of *masâ'il* in *fiqh* that they had developed and codified. Hanafis then involved in the methodological discussions of theologians in the context of justifying their juristic views. The tradition of scholarly discussion that had widely contributed to the earlier period took a new dimension by the introduction of *jadâl* to the Islamic world. First theologians and later jurists adopted the method of *jadâl* in their debates and scholarly works. By the 4th and 5th centuries AH, *fiqh* became popular more than ever and promoted the juristic disputations in such a way that those disputations turned into a common and significant performance among Islamic intellectuals.

Meanwhile, the *khilaf* genre, in which the disputed juristic matters have been discussed and justified, improved in those centuries as well. Consequently, a new method of *usûl* writing, namely the method of *fuqahâ*, which can be applied in the justification of the *masâ'il* and in juristic disputations, emerged. Thus, the first and most typical work of that method, *Taqwîm al-Adilla* by Dabûsî, perfectly addressed the needs of the disputation tradition in the era, by including many

chapters that could be regarded as related to the substantial law and many examples from substantial law, by treating the *jadal* topics in *qiyas* and *'illa* chapters in detail and by avoiding the speculative theological disputes.

Later, the method developed by Dabūsī attracted attention and many jurists wrote *usūl* works adopting the method before the end of 5th century AH. Especially the *usūl* work of Bazdawī served as a model for the later Hanafi *usūl* literature. However, the juristic method lost its popularity when the Islamic scholarships fell under the influence of philosophy and logic after al-Gazālī and al-Rāzī. *Jadal* and *'ilm al-bahth wa'l-munāzara* have been treated under the discipline of logic afterwards. Nevertheless, even after the evolution of the *usūl* perspective, some Hanafis still wrote *usūl* works by juristic method and some of them, despite adopting the new philosophical perspective, referred to the *usūl* of Bazdawī in their “*mamzūj*” (combined) *usūl* works.

Keywords: Jurisprudence, Juristic method (*usūl al-fuqahā*), Theological method (*usūl al-mutakallimīn*), *'ilm al-khilāf*, Juristic disputations (*khilāfiyāt*), Disputation (*munāzara*), Dabūsī.

Giriş

Modern dönem fıkıh usûlü ders kitaplarında; fıkıh usûlü literatüründe fukahâ ve mütekellimîn metodu olarak ifade edilen iki yaklaşımın bulunduğu, usûl müelliflerinin mensup oldukları gelenekle ilişkili olarak bu iki metottan birinde usûl eseri yazdıkları, hicrî altıncı asrın sonlarından itibaren ise bu ayrımın belirleyici olmaktan çıktığı ve karma nitelikli eserlerin yazıldığı yönünde bir anlatı mevcuttur. Modern dönemde kalıplaşmış şekilde tekrarlanan bu ayrım, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*'de ilimler hakkında bilgi verdiği bölümdeki açıklamalarına dayanır. Usûl ilminin ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren fukahâ-mütekellimîn ayrışmasının izi sürülebilmekte ise de usûl literatürünün genelinde bu ayrımın iddia edildiği ölçüde keskin ve belirleyici olduğu düşüncesi temellendirilmeye muhtaç bir genellemedir.

Fukahâ-mütekellimîn ayrımının tahlilini konu edinen bazı son dönem çalışmalarda, bu ayrımın problemlerine odaklanıldığı ve çeşitli açılardan eleştirildiği görülür. Davut İltaş, konuyla ilgili makalesinde fıkıh usûlü literatürünün ortaya çıkışından itibaren fukahâ ve mütekellimîn arasında bir gerilimden bahsedebileceğini ve söz konusu ayrımın İbn Haldûn'dan çok önce Sem'ânî (ö. 489/1096) tarafından tespit edildiğini savunur. Usûl yazım tarihinde fukahâ metodunu belirleyici kabul ettiği anlaşılan İltaş'a göre, fukahâ metodu sadece Hanefilere has bir metod olmayıp usûlün teşekkülü ile birlikte ortaya çıkmıştır ve fıkıh usûlünün 'hükümlerin geriye dönük izahı' işlevi ile tutarlılık arz eden bir usûl yaklaşımıdır. Mütekellimîn metodu ise usûl konularının kelâmî arka planlarını izah etmeye yarayan, fıkıh ile kelâm arasında köprü görevi üstlenen bir yaklaşımın ürünüdür.¹

Murtaza Bedir ise modern usûl literatüründe bu ayrıma yapılan atıfları incelediği makalesinde, modern dönem fıkıh usûlü eserlerinde fukahâ-mütekellimîn ayrımına yüklenen anlamın, dönemin ideolojik ihtiyaçlarıyla ilişkili olduğunu savunur. Bedir, ayrıma yapılan bu vurgunun, fıkıh usûlüne mevcut hükümlerin delillerle ilişkisini ortaya koyarak onları temellendiren değil, yeni fikhî hükümler çıkarmaya yarayan bir işlev yüklemek şeklindeki hatalı bakış açısından kaynaklandığı tespitini yapar. Bedir'e göre, söz konusu ayrışma -Gazâlî'nin (ö. 505/1111) ifade ettiği gibi- daha ziyade âlimlerin, yoğun olarak meşgul oldukları ilimlerin etkisi ile usûle yaklaşımları ve diğer entelektüel ilgi alanlarını fıkıh usûlü yazımına da yansıtılmalarından

¹ Davut İltaş, “Fıkıh Usûlü Yazımında ‘Kelâmcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi’ Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine.” *Bilimname* 17 (2009), 68-73, 77.

kaynaklanıyordu. Fukahâ metodunun ortaya çıkışının, bu ilgi alanı farklılığı dışındaki asıl ideolojik saiki ise Hanefî âlimlerin hicrî beşinci asırda artık savunulamaz hale gelen Mu'tezilî eğilimleri sansürleme yahut usûl anlayışından ayıklama ihtiyacı idi.²

Bu çalışma, fukahâ-mütekellimîn metodu ayırımına dair daha önce yapılan çalışmalara bir katkı mahiyetinde olmak üzere, fukahâ metodunun ortaya çıkışında fıkıh münazaralarının ve hilâf ilminin popülerleşmesinin etkisi üzerinde durmaktadır. Çalışmanın iddiası, usûl tarihinde ana akımın aslında büyük oranda “mütekellimîn usûlü” olduğu, fukahâ metodunun ise belli bir dönemde, başka saiklere ilave olarak hilâf ilminin yaygın ve önemli hale gelmesiyle ön plana çıktığı yönündedir. Bu iddiayı temellendirmek için önce fukahâ-mütekellimîn metodu ayrımı hakkındaki mevcut kabuller incelenecek, ardından hilâf ilminin ortaya çıkışı ve amacı hakkında bilgi verilerek bu ilmin fıkıh tarihindeki yeri üzerinde durulacak ve son olarak fukahâ metodunun ortaya çıkışını hilâfla ilişkilendiren bir izah önerisi getirilecektir.³

1. Fukahâ ve Mütekellimîn Metodları Hakkındaki Yaklaşımlar

Usûl ilminin ve literatürünün tarihi hakkında yaygın olarak benimsenen anlatıya göre usûl eseri yazımında fukahâ ve mütekellimîn metodu olmak üzere iki temel yaklaşım mevcuttur. Hanefî mezhebine nispet edilen fukahâ metodu, mezhebin fûrû fıkıh müktesebatını merkeze alan ve bununla ilişkili olarak savunmacı bir üslûba sahip, tüme varım metodunu benimseyen, kelâm sahasına dâhil sayılan tartışmalara fazla yer vermeyen, bolca fûrû fıkıh örneği eşliğinde konuları işleyen bir yazım tarzını ifade eder. Şâfiîlere nispet edilen mütekellimîn metodu ise usûl müellifinin mezhebin fûrû fıkıh mesâilini savunma kaygısı gütmediği, hatta mezhep imamına usûlde ya da fûrûda muhalefet etmekten çekinmediği, tümünden gelim yöntemi ile yazılan, kelâm tartışmalarına yoğun şekilde yer verilen ve usûl konularının fûrû fıkıh hükümlerinden çok kelâmî arka planı ile ilişki içerisinde işlendiği bir yazım tarzı olarak kabul edilir. Bu iki usûl yazım metodu, hicrî altıncı asırda, özellikle Hanefî usûlcüler tarafından birbirine yaklaştırılmış ve böylece müteahhir dönemde memzûc metotla yazılmış eserler ortaya çıkmıştır.⁴

İbn Haldûn'un açıklamalarının detaylandırılması ile ulaşılan bu izah tarzı son dönemin ürünü olsa da fukahâ ve mütekellimîn ayrışması aslında oldukça erken dönemde ortaya çıkmış bir olgudur. Usûl ilminin ilk dönemlerinden itibaren eserlerde kendilerine “fakihler” ve “kelâmcılar” şeklinde atıf yapılan gruplardan bahsedilmektedir. Mesela Cessâs'ın (ö. 370/981) *Fusûl*'ünde, Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) *Takrîb*'inde, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *Mu'temed*'inde bu iki grubun, bir

² Murteza Bedir, “Kelâmcı ve Fıkıhçı Usûl Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülahazalar”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 66-75, 89-90. Fukahâ-mütekellimîn ayrımının bir metot ve mezhep ayrımı olmaktan ziyade, alimlerin daha çok meşgul olduğu meslekle ilişkili olduğu tespiti için bk. Ahmet Temel, “Fıkıh ve Kelâm Mezhepleri Arasında Fıkıh Usûlü: Bir Fıkıh Usûlü Mezhebinden Söz Edilebilir mi?”, *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri (Uluslararası Sempozyum- Bildiriler)* (Karaman: Karaman İslamî İlimler Derneği Yayınları, 2017), 97-101.

³ Fukahâ metodunun temel karakteristiklerini inceleyen ve bu metodun gerçekten kendine özgü bir yapısı olduğu ve dile getirilen nitelikleri genel itibarıyla taşıdığı sonucuna varan bir çalışma için bk. Adem Yığın, “Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2003), 65-105.

⁴ Fukahâ-mütekellimîn ayrımının ölçütleri hakkında detaylı bir inceleme için bk. Abdülvehhab İbrahim Ebû Süleyman, *el-Fikru'l-usûlî* (Cidde: Dâru's-ş-şurûk, 1984), 445-462.

ihtilafın tarafları olarak zikredildiği örnekler görmek mümkündür.⁵ Ancak zikredilen bu nitelermelerin belli bir usûl yaklaşımını ya da bir usûl yazım tarzını benimseyen toplulukları ifade etmek için değil, bu iki ilim dalından biriyle daha fazla meşgul olanları işaret etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte en geç hicrî beşinci asırda söz konusu ayrışmanın artık iki farklı usûl yazım yöntemini belirtir hale geldiği söylenebilir. İltaş'ın da tespit ettiği gibi, bugün anladığımız manada bir usûl yazım yöntemi olarak söz konusu ayrımı açıkça zikreden ilk usûlcü, Şâfiî fakih Sem'ânî'dir. Sem'ânî, usûl eseri *Kavâtı'u'l-edille*'nin girişinde, kendi ashâbı ve başka kişiler tarafından yazılan pek çok fıkıh usûlü eserini incelediğini söyler ve bu eserlerin usûlün derinliğine nüfuz edemediğini, fikhî mesâil hakkında fakihlerin delil getirme tarzından uzaklaştığını ve fıkha yabancı olan mütekellimîn yöntemlerini benimsediğini savunur. Buna karşılık kendisinin fakihlerin yolunu benimseyeceğini vurgulu biçimde ifade eder.⁶ Sem'ânî'nin çağdaşı sayabileceğimiz Gazâlî (ö. 505/1111) de son usûl eseri *Mustasfâ*'da söz konusu ayrımı atıf yapar ancak o, fukahâ-mütekellimîn metodu ayrımını, müelliflerin yatkın oldukları ilimleri usûle yansıtmaları ile izah eder. Gazâlî'ye göre usûl alanında eser veren âlimler, kendi eğilim ve alışkanlıklarının etkisinde kalmışlar, bu doğrultuda mütekellim usûlcüler usûle kelâmı karıştırmış, fıkıh sevgisi de Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039) gibi bazı Mâveraünnehirli âlimleri usûle fûrû fıkıh meselelerini çok fazla karıştırmaya sevk etmiştir.⁷

Fukahâ ve mütekellimîn ayrışmasını üslup ve metodolojiye dair bir farklılaşma olarak ortaya koyan ve usûl literatüründeki iki ana damar şeklinde sunan, bu iki metodun temel özelliklerinden bahseden ve usûl eserlerini bu ayrışmaya göre tasnif eden ilk isim ise İbn Haldûn olmuştur. İbn Haldûn *Mukaddime*'deki ilimlere dair değerlendirmesinde fıkıh usûlü ilmini tanıtırken fukahânın eserlerinin örneklerinin çokluğu ve konuların fûrû fıkıh meseleleriyle ilişkilendirilerek anlatılması; kelâmcıların eserlerinin ise konuların fıkıhtan soyutlanarak aklî çıkarımlara dayandırılması ile temayüz ettiğini söyler. Yine burada her iki metotla yazılmış en meşhur eserleri saydıktan sonra, İbnü's-Saâtî'nin (ö. 694/1295) bu iki metodu birleştiren bir usûl eseri yazdığını söyleyerek memzûc metoda da atıf yapar.⁸ Çağdaş dönem fıkıh usûlü eserlerinde İbn Haldûn'un bu anlatımı referans alınmış, zikredilen nitelikler detaylandırılmış ve fukahâ - mütekellimîn metodu ayrımı, usûl tarih ve literatürünün tanıtıldığı ilk sayfalarda dile getirilen yaygın ve müselleme bir bilgi halini almıştır.⁹

⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. Muhammed Muhammed Tamir (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 2/107; Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr*, nşr. Abdulhamid b. Ali Ebû Züneyd (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 2/221; Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, nşr. Halil el-Meys (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.) 1/50, 195.

⁶ Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâtı'u'l-edille fi'l-usûl*, nşr. Nâci es-Süveyd (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011), 1/10; İltaş, "Kelâmcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi", 67-68. Sem'ânî'nin eserin çeşitli yerlerindeki eleştirilerinden yola çıkarak, mukaddimede eleştirdiği Şâfiî usûlcünün çağdaşı olan Cüveynî olduğu düşünülebilir.

⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/42-43.

⁸ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004), 2/634-636.

⁹ Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, çev. Abdulkadir Şener (Ankara: Fon Matbaası, 1979), 23-28; Mehmed Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Medhal*, nşr. Selçuk Camcı (İstanbul: Akademi Yayınları, 2011), 51-60; Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: İrfan Yayınevi, ts.), 61-64; Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kafi

Fukahâ ve mütekellimîn metodunun standart ve temsil edici eserleri olarak zikredilen eserler incelendiğinde, mesela Basrî'nin *el-Mu'temed* adlı eseri ile Debûsî'nin *Takvîm*'i mukayese edildiğinde, bu iki metoda atfedilen nitelikleri genel hatlarıyla bu iki eserde gözlemlemek mümkündür. Ancak fukahâ ve mütekellimîn metoduna dair genellemeci bilgiler, fıkıh usûlündeki yazım tarzlarına dair bir çerçeve sunması açısından faydalı olsa da bu ikili (ve sonrasında üçlü) ayrımın usûl tarihini bütün dönemleri ve ürünleri ile kuşatması beklenmemelidir. Nitekim bilinen en eski usûl eserleri olan Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Risâle*'si ile Cessâs'ın *Fusûl*'ü yanında, usûl ilminin zirve dönemi sayılabilecek olan dördüncü ve beşinci asırda yazılmış pek çok usûl eserinin de bu iki metottan hangisine dâhil edileceği konusunda bir uzlaşma söz konusu değildir. Mesela Cessâs'ın *Fusûl*'ü bazıları tarafından fukahâ metoduna nispet edilirken bazıları tarafından da mütekellimîn metodunun tipik bir örneği olarak nitelenmektedir.¹⁰ Yine mütekellimîn metodunun tipik özelliklerini taşıyan ve bu metoda nispet edilen Eş'arî usûlcülerin eserlerine kaynaklık eden Bâkılânî'nin *Takrîb*'inin, İbn Haldûn'un tasnifinde yeri olmaması da dikkat çeken bir husustur. Ayrıca hem mütekaddim hem de müteahhir sayılabilecek dönemlerden, bu ayrımın yer bulamayacak fıkıh usûlü eserleri de mevcuttur. Mesela Hatip el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*'i, Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (ö. 493/1100) *Ma'rîfetü hüceci's-şer'iyye*'si ya da Şâtîbî'nin (ö. 790/1388) *el-Muvâfakât*'ı bunlar arasında sayılabilir.

Usûl eserlerinin bu ikili tablonun hangi tarafına dahil edileceği meselesinden daha önemlisi, söz konusu ayrışmanın hangi ölçülere göre yapılacağı sorundur. Fukahâ-mütekellimîn ayrımının ölçütü olarak zikredilen niteliklerin ne derece isabetli olduğu tartışılmaktadır. Fukahâ metodu eserlerinin savunmacı, tüme varımcı ve fîrû fıkıh merkezli, buna karşılık mütekellim eserlerinin mezhep imamının görüşlerine tabi olmayan, tümünden-gelimci ve kelâm merkezli olduğu iddiası, eserlerin içeriklerinden sunulabilecek pek çok aksi yöndeki örnek sebebiyle itiraza açık hale gelmektedir.¹¹

Netice itibarıyla usûlün erken dönemlerinden itibaren fukahâ ve mütekellimîn olarak nitelenen grupların bulunduğu, bu ayrımın hicrî beşinci asırdan itibaren usûl yazımında bir metot ve üslup farkı olarak nitelenir hale geldiği ve tipik örneklerini de bu dönemde verdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu ayrımın tam olarak ne ifade ettiği, hangi dönemde ve hangi saiklerle ortaya çıktığı, usûlün hangi dönemlerini kapsadığı, usûlcülerin hangi gayelere dayanarak bu iki yazım

Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 41-51. Murteza Bedir'in son dönem usûl eserlerindeki anlatımla ilgili eleştirileri hakkında bk. Bedir, "Bazı Eleştirel Mülâhazalar", 66-75.

¹⁰ Mesela yazdıkları ansiklopedi maddelerinde Tahsin Görgün *Fusûl*'ü mütekellimîn metoduna, Soner Duman ise fukahâ metoduna nispet etmektedir (Tahsin Görgün, "Lafız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 6 Kasım 2022); Soner Duman, "Usûlü'l-fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 6 Kasım 2022)).

¹¹ Söz konusu iddiaların detaylı bir tahlili ve eleştirisi için bk. Bedir, "Bazı Eleştirel Mülâhazalar", 82-94. Bir usûl eserinin mezhep karakterini tespit ederken olumlu yönde atıf yapılan, dolayısıyla otorite kabul edilen âlimlerin belirlenmesinin önemini vurgulayan bir çalışma için bk. Ahmet Temel, "Was There a Zaydî usûl al-fîqh? Searching For the Essence of Zaydî Legal Theory in the School's First Complete Usûl Work: al-Natiq bi-l-Haqq's (340-424/951-1033) *al-Mujzî fi usûl al-fîqh*", *İnsan ve Toplum* 6 (2016), 71-83 (Tercümesi için bk. "Zeydî Usûl-i Fıkıhı Diye Bir Şey Var mı? Ekolün Tamamlanmış İlk Usûl Kitabı Olan Nâtik bi'l-Hakk'ın (340-424/951-1033) el-Müczi fi Usûli'l-Fıkıh Adlı Eseri Üzerinden Zeydî Usûl Düşüncesinin Mahiyetine Dair Bir İnceleme", çev. Sacide Ataş, *Kilitbahir* 15 (2019), 369-387). Usûl literatürüne fukahâ-mütekellimîn metodu açısından Hanefî âlimlerin belirleyici konumunu vurgulayan yeni bir dönemlendirme önerisi için bk. Hasan Hacak, "Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü", *İslam Düşünce Atlası*, nşr. Halil İbrahim Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 1/318-325.

tarzından birini tercih ettiği, usûl tarihinde hangisinin daha hâkim ve belirleyici olduğu hususlarında daha derinlikli bir tahlile ihtiyaç vardır. İlerleyen başlıklarda bu sorular üzerinde durulacaktır.

2. Fıkıh Usûlü-Kelâm İlişkisine Dair

Fıkıh usûlünün bir ilim olarak teşekkülünde, bu ilme adını veren fıkıh ilmi kadar, hatta fıkıh mesâilinden daha çok, kelâm ilminin kavram ve tartışmaları belirleyici olmuştur. İslâmî ilimlerin ortaya çıkış sürecindeki ilk entelektüel tartışmalar, sonradan kelâm alanına dahil edilecek olan meselelerdi. Fıkıh usûlündeki pek çok kavram ve tartışma da kelâm ilminden, sonradan müstakil bir ilim dalı haline gelecek olan fıkıh usûlüne aktarıldı.¹² Henüz İslâmî ilimlerin birbirinden tam olarak ayrılmadığı hicrî ikinci asırda yapılan, özellikle epistemolojik ve metodolojik tartışmaların, itikadî-amelî hüküm ayrımı belirleyici olmaksızın, dinî bilgiyi ve dolayısıyla dini temellendirme amacı taşıdığı söylenebilir.¹³ Dolayısıyla ilk dönemde kelâm alanı ile usûl alanının konular, kavramlar ve taraflar açısından pek çok ortak noktası olduğu açıktır.

Bu dönemin bir hususiyeti de, Eş'arîliğin belli bir olgunluk seviyesine ulaşmış kelâm alanında söz sahibi olmasına kadar entelektüel tartışmaların çoğunlukla Mu'tezilî çevrelerin hâkimiyeti altında olmasıdır. Mu'tezileye mensup âlimler, itikadî meselelerdeki zihnî mesailerleriyle de irtibatlı olarak, klasik dönemde fıkıh usûlü eserlerinde göreceğimiz başlıkların çoğunda da ilk tartışmaların tarafı oldular. Usûlün temel meselelerinde Mu'tezile'nin kurucu sîmâsı olarak kabul edilen Vâsıl b. Atâ'ya (ö. 131/748) nispet edilen görüşlerin yanında, umum-husus meselesi ve âmmın kat'îliği, hakikat ve mecaz, nesih, haber teorisi, illet teorisi, ictihadda hata ve isabet, akîl ve nakîl delil ayrımı bunlar arasında sayılabilir. Mu'tezile âlimlerinin eserleri çoğunlukla günümüze ulaşmamış olsa bile, tabakat kitaplarında nakledildiği kadarıyla eserlerinin isimleri ve sonraki literatürde aktarılan görüşleri, bu hususu teyit etmektedir.¹⁴

Erken dönemde bütün İslâmî ilimlerin bilgi teorisine dair tartışmaların, hicrî dördüncü asrın başından itibaren olgunlaştığı ve müstakil bir ilim dalı haline geldiği söylenebilir. Ancak fıkıha nispetle isimlendirilen usûl-i fıkıh müstakil ilim dalına haline geldikten ve içeriği çerçeve olarak diğer ilimlerden ayrıştıktan sonra da pek çok kelâm yöntemi, kavramı ve problemi, fıkıh usûlü eserlerinde yer almaya devam etmiştir. Fıkıh usûlü ile kelâm ilişkisi ya da fıkıh usûlünün fıkıhla

¹² Fıkıh usûlü-kelâm ilişkisi hakkında burada zikredilmesi gerekmeyecek ölçüde bilinen pek çok çalışma yanında, daha somut örnek ve tespitler için bk. bk. Muhammed Hamidullah, "el-Mutemed'in Neşri Dolayısıyla Mutezile'nin Fıkıh Yöntemi Üzerine", çev. Şerafettin Gölcük, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 3 (2003), 333-335; Şükrü Özen, "Ehl-i Sünnet Usûl-i Fıkıhının Gelişiminde Kelâmî Tartışmaların Rolü", *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*, ed. Mahmut Kaya vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 223-241; Hasan Hacak, "Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl V: Temel İslam İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 542-543.

¹³ Usûl-i fıkıhın sadece fıkıha özel prensip ve metodları belirlemek/izah etmek amacıyla ve sadece fıkıh için teori üreten bir ilim olarak ortaya çıkmadığı, doğru ve yanlış bilgileri ayırt etmek, dinde otorite kabul edilebilecek dinî bilgiyi tespit etmek için bir süzgeç işlevi görmek üzere uzun tartışmalar içerisinde geliştiği tespiti için bk. Ahmet Temel, *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Usul al-Fiqh Between al-Shafii and al-Jassas During the 3th/9th and Early 4th/10th Centuries* (Berkeley: University of California, Doktora Tezi, 2014), 46-47.

¹⁴ Yüksel Macit, "Mu'tezile'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi", *Marife* 3 (2003), 75-76; Özen, "Kelâmî Tartışmaların Rolü", 228, 232-240.

mı yoksa kelâm ile ilişkili olduğu/olması gerektiği meselesi usûlün müstakil bir disiplin haline gelip olgun eserlerini vermesinden sonra da tartışma konusu olmuştur. Bâkillânî, Kadı Abdülcebâr (ö. 415/1025), Cüveynî (ö. 478/1085), Alâüddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144) gibi kelâm alanındaki tartışmalarla yakın ilişkili olan alimler, fıkıh usûlünü ortaya çıkış sürecinde olduğu gibi kelâm ile ilişkili bir alan olarak tasavvur etmişlerdir.¹⁵ Buna karşılık hicrî beşinci asırda kelâm ile usûl arasındaki yoğun irtibat, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, Serahsî (ö. 483/1090), Sem'ânî, İbn Akîl (ö. 513/1119) gibi bazı âlimlerin tepkisine de yol açmıştır. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, usûl eserinde kelâm konularına imkân dâhilinde yer vermeyeceğini söylemiş,¹⁶ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, usûle başlamadan önce fûrû öğrenilmesini, fûrû fıkıh bilmeyen kelâmcıların usûl alanında eksik kaldığını savunmuş,¹⁷ Serahsî, fıkıh usûlünün fıkıhla ilişkisini vurgulamış,¹⁸ Sem'ânî, kelâmcı usûlcülerin usûl yazım tarzını isabetsiz bulmuş,¹⁹ İbn Akîl, fıkıh usûlü eserini kelâmcıların değil fakihlerin yöntemi ile yazacağını söylemiştir.²⁰ Gazâlî de *Mustasfâ*'da kendisini mütekellimîn usûlcülere dahil ederek, her ne kadar kelâm konularını usûle karıştırmak yanlış olsa da kendisinin de bu teamülü terk etmeyeceğini belirtir.²¹

Fıkıh usûlü alanındaki ekolleşmede fûrû fıkıhta mensup olunan mezhepten ziyade, kelâm sahasındaki eğilimlerin belirleyici oluşu da kelâm ile fıkıh usûlü arasındaki ilişkinin açık bir tezahürüdür. Kelâmi kaygıların usûle yansımaları olgusunu, teşekkül döneminin çok erken safhalarına, meselâ İmam Şâfiî'nin *Risâle*'sine kadar geri götüren yaklaşımlar da mevcuttur.²² Ancak hicrî dördüncü asırdan itibaren yazılan eserlerin günümüze ulaşmış olması sayesinde kelâmi mensubiyetin fıkıh usûlü üzerindeki belirleyiciliği bizim açımızdan çok daha görünür hale gelmektedir. Mesela Cessâs'ın *Fusûl*'ü mezhebin fûrû fıkıh mesâilini esas alan bir Hanefî usûl eseri olduğu kadar, yer verdiği tartışmalar, tartışmalarda sunduğu argümanlar ve eserin nihaî gayesi göz önünde bulundurulduğunda, kendi kelâm anlayışını da açıkça ortaya koyan bir eser olarak

¹⁵ Özellikle Cüveynî ve Semerkandî'nin bu konuda açık ifadeleri için bk. Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, nşr. Salah b. Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997) 1/7-8, Alâüddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'ul-ukûl*, thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî (y.y.: Matbaatü'l-hulûd, ts.), 1/97-100. Bâkillânî kelâmî usûlden ayırmayı hedeflediği, kelâm tartışmalarını kelâm eserlerine havale ederek usûlün sınırlarını korumaya çalıştığı halde doğrudan fıkıh usûlünü ilgilendirmeyen konulara eserinde yer vermiş, çoğunlukla kelâmcı âlim ve grupların görüşlerini tahlil etmiş ve usûl meselelerini delillendirmede kelâmî argümanlar kullanmıştır.

¹⁶ Basrî, *Mu'temed*, 1/3. Basrî, eserin girişinde usûl-i fıkıh fûrû fıkıhla açıkça ilişkilendirdiği ve eserinde, fıkıh ve usûl-i fıkıhla ancak uzaktan ilişkili olan derin kelâm konularına girmeyeceğini vurguladığı halde eser boyunca pek çok yerde kelâm âlimlerinin görüşlerine atıf yapar. Hatta Basrî'nin, fıkıhın entelektüel sahaya hakim ve belirleyici bir ilim dalı haline geldiği hicrî beşinci asrın başında, Mu'tezile mezhebinin fıkıh usûlü anlayışını ortaya koyma hedefi ile bu eserini kaleme aldığı söylenebilir.

¹⁷ Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyn el-Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî (Riyad: y.y., 1993), 1/70.

¹⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Usûl*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005), 8.

¹⁹ Sem'ânî, *Kavâti'*, 1/10.

²⁰ Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed, *el-Vâzih fî usûli'l-fikh*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 1/5.

²¹ Gazâlî, *Mustasfâ*, 1/42-43. Kelâm usûl ilişkisine dair usûl müelliflerinin temayülleri hakkında bk. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 115-125.

²² Özen, "Kelâmî Tartışmaların Rolü", 227-228.

görülebilir. Nitekim eserin günümüze ulaşmayan baş kısmında Cessâs'ın kelâm alanındaki görüşlerini de dile getirdiği tahmin edilmektedir.²³

Fıkıh usûlünde Hanefî ve Şâfiî ekollerinden bahsedilebildiği halde, müstakil bir Mâlikî ya da Hanbelî fıkıh usûlü geleneğinin bulunmayışı da fıkıh usûlündeki ekolleşmenin fûrû fıkhıdaki ekolleşmeyi tam olarak takip etmediğinin bir başka göstergesidir. Meselâ Bâkîllânî'nin *et-Takrîb*'inin Mâlikî fûrû fıkıh mesâili ile ilişkisi belirsiz iken, Eş'arî karakteri çok açıktır ve hicrî dördüncü asır usûl te'lifâtından olan bu eser, günümüze ulaşan ilk Eş'arî usûl eseri olarak nitelenebilir. Şâfiî-Eş'arî geleneğinin mensubu olan Cüveynî'nin usûl eseri *Burhân*'da görüşlerine en çok atıf yaptığı âlim Bâkîllânî'dir ve *Takrîb* üzerine çalışan ve *Kitâbü't-telhîs* adıyla onu ihtisar eden de bir Mâlikî âlim değil, Cüveynî olmuştur. Mâlikîler erken dönemde Mâlikî fûrû fıkhını esas alan bazı usûl eserleri yazmış olsalar da hicrî beşinci asırdan itibaren -Bâcî'nin (ö. 474/1081) *İhkâm*'ı gibi istisnaları olmakla birlikte- usûl alanında çoğunlukla Cüveynî ve Gazâlî gibi Şâfiî âlimlerin usûl eserlerini esas alan çalışmalar yapmışlardır.²⁴ Aynı durum, usûle bakış açılarına göre değişen oranlarda Hanefî ya da Şâfiî usûl eserlerini esas alan Hanbelî âlimler için de geçerlidir. Ahmed b. Hanbelî'den nakledilen görüşlere dayalı bir fıkıh usûlü yazmayı amaçlayan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) *Udde*'si bu açıdan bir Hanbelî usûlü olarak nitelenebilir de eserde Cessâs, Bâkîllânî, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî gibi usûlcülerin etkisi pek çok yerde görülmektedir.²⁵ Yine Kelvezânî'nin (ö. 510/1116) usûl eseri *Temhîd*'de *Udde* ile birlikte Basrî'nin *Mu'temed*'ini, İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) de *Ravzatu'n-nâzir*'de *Mustasfâ*'yı esas alması, usûl yazımı söz konusu olduğunda Hanbelîlerin fûrû fıkhıdaki mezhep intisabı ile sınırlı kalmadıklarının örnekleri sayılabilir.

Usûl eserlerinde kelâm etkisine dair örnekler Mu'tezile'ye mensup âlimlerin çalışmalarında daha belirgin hale gelmektedir. Kadı Abdülcebâr'ın ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin usûl eserleri, bu âlimlerin fûrû fıkhıdaki mezhepleri ile değil Mu'tezile ile ilişkilendirilir ve Mu'tezile usûl eseri olarak nitelenir. Aynı dönemde Zeydî âlim Nâtık-bilhak (424/1033) usûl-hilâf eseri *el-Müczi*'de, Zeydî ya da Hanefî âlimlerin değil, büyük oranda Mu'tezilî âlimlerin görüşlerini aktarmaktadır.²⁶ Kısacası usûl eseri yazan, özellikle Hanefî olmayan âlimlerin, fıkhıta mensup oldukları mezhepten ziyade, kelâmî eğilimlerinin yönlendirmesiyle ve kelâm alanında mensup oldukları ilim geleneğini esas alarak usûl eserlerini kaleme aldıkları söylenebilir. Hanefîlerin ise usûl tarihinde müstesnâ bir konuma sahiptir; fıkıh ilmine kurucu nitelikteki katkıları, onların usûle bakış açıları ve usûl

²³ Cessâs'ın bunu ihsas ettiren ifadeleri için bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî, Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1996), 1/5. Cessâs'ın *Füsûl*'ünün "Hanefî-mütekellimîn" metoduna nispeti için bk. Hacak, *Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü*, 323. Benzer şekilde, kelâmî tazammunları olan umûm tartışmalarında dahi Cessâs'ın bir Hanefî fakihî oluşunun görüşlerinde belirleyici olduğuna dair örnekler için bk. Ramazan Çöklü, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi Hicrî Dördüncü Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 87-89, 93-94, 120-125, 129-131.

²⁴ Hafsa Kesgin, "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020), 505-535. Eş'arî kelâmına sıcak bakmayan Mâlikî fakihlerin bu tavırlarıyla ilişkili olarak fıkıh usûlü çalışmalarına da mesafeli oldukları yönündeki tespit için bk. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ocak 2023).

²⁵ Ferrâ, *el-Udde*, 1/42-43 (neşreden giriş).

²⁶ Ahmet Temel, Nâtık-bilhak'ın usûl eserinin mezhep karakterini tespit etmeyi hedeflediği makalesinde, Nâtık-bilhak'ın fûrû eserlerinde Zeydîlere atıf yaptığı halde usûl eserinde Zeydî alimlere hiç atıf yapmadığını, bunun yerine Mu'tezilî alimlerin görüşlerini aktardığını tespit eder. Temel, "Was There a Zaydî usûl al-fih?", 77-78.

yazım tarzlarında etkili olmuştur. Hanefîlere nispet edilen fukahâ metodu incelenirken bu noktaya tekrar dönülecektir.

Fukahâ-mütekellimîn ayrımını detaylandıran eserlerin mütekellimîn metodunun ayırıcı vasıfları arasında zikrettiği, mezhebin fûrû fıkıh mesâilini savunma amacı güdülmemesi ve hatta bu mesâile muhalefetten çekinilmemesi tespiti de bu eserleri yazan alimlerin zihninde fıkıh usûlünün fıkıhtan çok kelâmıla ilişkili olduğuna bir delil sayılabilir.²⁷ Hakikaten Bâkılânî'nin Malîkî mezhebinin genel kabulüne, Cüveynî ve Gazâlî'nin İmam Şâfiî'ye bazı usûl konularında muhalefet etmiş olmaları, bu görüşlerin fûrû fıkıh mesâili ile irtibatından çok kelâmî kaygılara dayanmaktadır.²⁸

Sonuç olarak, ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren usûlün kelâmıla sıkı bir irtibatı olmuş, usûle dair tartışmaların pek çoğu önce kelâm meclislerinde gerçekleşmiştir. Bu metodolojik ve epistemolojik tartışmalarda amaç, dini bilginin doğru ve doğrulanabilir olduğunu kanıtlayarak bir bütün halinde dini, her yönüyle temellendirmektir. Bu açıdan, fıkıh usûlünün, her ne kadar fıkıha nispetle isimlendirilmiş olsa da sadece fıkıhın usûlü olarak değil, İslamî ilimlerin kaynak ve yöntemlerini inceleyen bir bilim dalı olarak ortaya çıktığı, bu açıdan tabiri caizse dinin epistemolojisini inşa etmeyi hedeflediği, kelâm meclislerinde ve kelâm tartışmaları ile iç içe şekillenen bu ilim dalında mütekellimîn metodu ile yazılan fıkıh usûlü anlayışının, fıkıh usûlünün ortaya çıkışından itibaren hakim anlayış olduğu söylenebilir.²⁹

Diğer yandan, bu tespitin kabul edilmesi durumunda mütekellimîn metodu ile yazılan eserlerden belirli nitelikleri ile ayrılan fukahâ metodu eserlerindeki bu yöntem farklılaşmasının izah edilmesi gerekir. Fukahâ metodunun tipik eserlerinin ortaya çıktığı dönemin özellikleri, söz konusu farklılaşmanın arkasında yatan sebepler konusunda fikir vermektedir. Kelâm tartışmalarının nispeten ikinci planda kaldığı, fıkıhın entelektüel sahada ön plana çıktığı hicrî dördüncü asrın ikinci yarısı ve beşinci asırda, usûlle fûrû fıkıhın ilişkisi üzerinde daha fazla durulmasını gerektiren pratik ihtiyaçların etkisi ile usûlün fûrû fıkıhla sıkı sıkıya irtibatlı olarak anlatıldığı fukahâ metodu eserleri ortaya çıkmıştır. Daha da önemlisi bu dönem, fıkıh münazaralarının ve ilm-i hilâfın da zirve dönemidir. Bu tespiti temellendirmek ve detaylandırmak için önce ilm-i hilâf ve münazaralardan kısaca bahsedilecek, ardından hilâf ilmi ile fukahâ metodu arasındaki irtibat üzerinde durulacaktır.

3. Hilâfiyâtın Yükselişi

Sözlükte “karşı gelmek, aykırı davranmak” anlamlarına gelen ve ihtilaf kavramı ile özdeş sayılan hilâf kelimesi, fıkıh literatüründeki dar ve özel anlamı ile fikhî ihtilafı inceleyen ilim dalını ifade eder. Teknik anlamda hilâf eseri denildiğinde öncelikle, fûrû fıkıh sistematığına göre yazılmış,

²⁷ Ebû Süleyman, *Fikrî'l-usûlî*, 447-448.

²⁸ Bâkılânî'nin âmm lafzın delâleti konusunda Mu'tezile'ye muhalefet etmek ve Eş'arî görüşle tutarlı olmak için mensubu olduğu Malîkî mezhebine aykırı olarak tevakkuf görüşünü savunması hakkında bk. Çöklü, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi*, 109-120. Bedir mezhep fûrûuna muhalefet iddialarını eleştirir ve buna dair verilen örneklerin mezhebin fûrû fıkıhında bir etkisi olmayan teorik tartışmalar olduğu tespitini yapar. Bedir, “Bazı Eleştirel Mülahazalar”, 83-87.

²⁹ Fıkıh usûlünün teşekkül döneminde kelâm ve dil ilimleri ile irtibatına dair ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Hacak, *Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü*, 318-323.

hakkında ihtilaf bulunan fıkıh meselelerinin cedel yöntemi ile tartışıldığı, görüşlerin delillendirildiği ve savunulduğu eserler akla gelir. Bununla birlikte hilâf literatürü bütün olarak dikkate alındığında hilâf kavramının, hem ihtilafli fıkıh meselelerinin bilgisini, hem bu ihtilafların -görüşlerin delillendirilmesi ve savunulmasını da içerecek şekilde- tahlilini ve tartışılmasını, hem de bu savunma ve tartışmanın yöntemini kapsadığı, eserlerin de bu doğrultuda çeşitlilik arz ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hilaf literatürü kapsamına dahil edilebilecek pek çok alt tür ortaya çıkmış, ayrıca hilâf tartışmalarının yönteminin anlatıldığı ilim dalı da ilm-i hilâf adında müstakil bir disiplin oluşturmuştur. Her hâlükârda bu literatür kapsamındaki eserlerin ortak noktası, bir şekilde fikhî ihtilafların ele alınmasıdır.³⁰

Gazâlî'nin *Mustasfâ*'nın girişindeki açıklamaları, hilâftan bir ilim dalı olarak ilk kez bahseden, usûl, fıkıh ve hilâf arasındaki ilişkiyi en sade ve açık şekilde ortaya koyan izahlardan biridir:

*Hilâf ilmi de aynı şekilde fıkıh ilminden olup, hükümlerin delillerine ve bu delillerin delalet yönlerine şamildir. Şu farkla ki, hilâf ilminin delillerle ve delalet yönleriyle ilgilenmesi tafsil itibariyledir. Mesela velisiz yapılan nikah akdi meselesinde özel bir hadisin hususa delalet etmesi ... böyledir. Usûl ilmi ise bu gibi meselelere örnekleme yoluyla dahi değinmez. Aksine bu meseleler hakkında Kitap, Sünnet ve icmâ'a; bunların sıhhat ve sübut şartlarına ve icmâlî olarak delalet yönlerine... temas eder ve bunu yaparken özel bir meseleye değinmez.*³¹

İslamî ilimlerin ortaya çıkış sürecinde, bilhassa kelâm ve fıkıh gibi nazarî yönü kuvvetli ilimlerin gelişiminde muhalif gruplar arasındaki ilmî rekabet ve tartışma ortamı önemli bir rol oynamıştır. Fıkıh ilminin gelişim sürecinde de içtihadın alanı genişledikçe ihtilafların da arttığını, hatta fıkıh tarihinin bir ihtilaflar tarihi olduğunu söylemek abartılı olmaz. Hz. Peygamber döneminde dahi amelî meselelerde ihtilaflar ortaya çıkmış ve bu ihtilafların ortadan kaldırılması için Hz. Peygamber'in hakemliğine ihtiyaç duyulmuştur. Sonraki dönemlerde bu ihtilafli meseleler her nesilde daha çok artmış ve İslamî ilimlerin gelişmesiyle ihtilafli meseleler sadece pratik ihtiyaçlar bağlamında değil, entelektüel düzeyde de tartışılmaya, hatta ehl-i rey çevresinde yeni fikhî meseleler kurgulanarak çözümlenmeye başlanmıştır. Bu çevrenin farazî fıkıh tartışmaları bir yandan teşekkül etmekte olan fıkıh ilminin gelişimine büyük katkı sağlarken, bir yandan da ihtilafların artmasına sebep olmuştur. İnsanların amel alanındaki gündelik ihtiyaçlarına cevap vermek ve hukukî istikrarı sağlamak açısından bu ihtilaflar çözülmesi gereken bir problem olarak görülmekle birlikte,³² entelektüel seviyede söz konusu görüş ayrılıklarının ve bu konuların

³⁰ Hilâf, hilâfiyat, ilm-i hilâf kavramlarının kullanımı konusunda literatürde farklı yaklaşımlar mevcuttur. Mesela Gazâlî'nin metin içinde alıntılanan *Mustasfâ*'daki ifadelerinde ilm-i hilâf, ihtilafli meselelerin tartışıldığı fıkıh sistematigi ile yazılmış eserleri ifade ederken, sonraki dönemde ilm-i hilâf daha çok cedelin fikhî meselelere uyarlanmasının yöntemini anlatan, hilâf mesâilinin ise örnek kabilinden zikredildiği eserleri ifade eder hale gelmiştir. Bu kavram kargaşasını çözmek bu çalışmanın konusu olmadığından, kavram kullanımı hususunda bir tercihte bulunulmuş ve fûrû fıkıh mesâilinin cedel yöntemi ile tartışıldığı, fûrû fikha daha yakın ilim dalını ve literatürü kastetmek üzere hilâf ve hilâfiyat kelimeleri kullanılmıştır. İhtilâf, hilâf, hilâfiyât, ilm-i hilâf arasındaki farkların tahlili için bk. Şükrü Özen, "Hilaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 11 Haziran 2023).

³¹ Gazâlî, *Mustasfâ*, 1/36. Krş. *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/3-4.

³² Hukukî istikrarı sağlama girişimlerinin örneği olarak *Muvattâ*'nın bağlayıcı bir kanun kabul edilmesi önerisi ve İbnü'l-Mukaffâ'nın halifeye bu yöndeki teklifi gibi örnekler burada hatırlanabilir. İbnü'l-Mukaffâ, "Risâle fi's-

tartışıldığı meclislerin, ilmî gelişmeleri besleyen bir yönü olduğu açıktır. Nitekim hicrî ikinci asırdan itibaren ilmî tartışmaların yapıldığı meclislerin çokça yaygınlaştığı, Abbâsî sarayında münazaralar tertip edildiği, Ebû Yusuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), İmam Şâfiî gibi fıkıh mezheplerinin önde gelen temsilcilerinin bu münazaralara katıldığı bilinmektedir.³³ Söz konusu ilmî tartışmaların seyrini bu dönemde yazılan, ihtilafî fikhî konuların ele alındığı eserlerden de takip etmek mümkündür. Mesela Ebu Yusuf'un *İhtilafu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* adlı eseri, müellifin bu iki hocası arasındaki görüş ayrılıklarını kısmen gerekçeleri ile tartıştığı ve tercihlerde bulunduğu bir eserdir. Yine İmam Muhammed'in *el-Hüccce alâ ehli Medine* adlı eseri, İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* ve *el-Ümm*'de yer alan reddiye niteliğindeki bazı bölümleri, görüşlerin bir muhalifle tartışılarak işlendiği, bu açıdan da hilâf literatürünün erken dönem örnekleri sayılabilecek eserlerdir. Hatta erken dönem eserlerinin sadece kendi mezhebinin görüşlerini tedvin için değil, aynı zamanda diğer mezheplere cevap olmak üzere yazıldığını, bu yüzden hem tezleri hem de antitezleri barındırdığını söylemek yanlış olmaz.

Hicrî dördüncü asırdan itibaren fakihler arasındaki ilmî tartışma ve münazaralarda yeni bir döneme girildiği anlaşılmaktadır. Aristo'nun mantık külliyatının hicrî üçüncü asırda Arapça'ya tercüme edilmesi ile Müslümanlar diyalektik yöntem ile tanıştılar.³⁴ Diyalektik yöntem, cedel adıyla önce felsefeci ve kelâmcılar, sonra da fakihler tarafından benimsendi ve uygulanmaya başlandı.³⁵ Fıkıh sahasında hicrî dördüncü asırdan itibaren cedel yönteminin fikhî tartışmalara uyarlanması ve mezheplerin istikrara kavuşmasıyla birlikte mezhepler arasındaki ihtilâfa konu olmuş fıkıh meselelerine odaklanan, bu meseleleri delilleri ile birlikte uzunca tartışan ve bir mezhebin görüşünü savunan, tipik hilâf eserleri ortaya çıkmaya başladı. Tartışmalı fıkıh mesâili ekseninde delillerin –hem yazılı hem sözlü gelenekte– tartışılmasının, fıkıh alanında zaten mevcut

Sahâbe", *Âsârü İbnü'l-Mukaffa'*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989, 317; M. Yaşar Kandemir, "Muvatta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ocak 2023).

³³ George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları 2021), 207-209.

³⁴ Hatta Dimitri Gutas, tercüme hareketinin daha başında, tercüme edilen ilk eserlerden birinin (Abbâsî halifesi Mehdi'nin emriyle) Aristo'nun cedele dair eseri olan *Topika* olduğunu söyler. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), 66-67.

³⁵ Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, 173-175; Wael B. Hallaq, "A Tenth-Eleventh Century Treatise on Juridical Dialectic", *The Islamic World* 77/3-4 (1987), 197-198; İbrahim Emiroğlu, "Cedel Nedir?", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 20-25; Ahmet Numan Ünver, "Cedelin Fıkıh İlminde Kullanımı: Kudûrî ve Ebu't-Tayyib et-Taberî Arasındaki Bir Münazara Bağlamında", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2019), 69-75. Cedelin önce kelâmcılar tarafından benimsendiği tespitinin temellendirilmesi için bkz. Şükrü Özen, "İlmi Hilâf Yahut Fukahâ Metoduna Göre Cedel Hakkında Klasik Bir Metin: Menşeu'n-Nazar", *Makalat* 2 (1999), 172-173 (2. dipnot). Walter Edward Young konuyla ilgili doktora tezinde, İslam dünyasında cedel ve münazara geleneğinin erken dönemden itibaren mevcut olduğunu, tercümelerin etkisinin "belli âlimler arasında, belli alanlarda yeni bir tasnif geliştirme"den ibaret sınırlı bir etki olduğunu savunur ve özellikle İmam Şâfiî'nin *İhtilâfü'l-İrakiyyeyn* adlı eseri gibi oldukça erken döneme ait bir eserde dahi bir tartışma yöntemi olarak cedelin bilinçli ve başarılı şekilde kullanıldığını söyler. Walter Edward Young, *The Dialectical Forge. Juridical Disposition and Evolution of Islamic Law* (Cham: Springer, 2017), 24, 50-51. Bu görüşü destekleyen bir tespit olarak hilâfa dair doktora tezinde Bilik fıkıh eserlerinin ilk ortaya çıkışından itibaren diyalektik bir üsluba sahip olduğunu ve tartışmalı hususları da kayıt altına aldığını, mezheplerin teessüsünden sonra ise mezhep görüşlerini delillere ve ihtilâflara yer vermeksizin aktaran eserlerle, ihtilâflara ve bunların delillendirilmesine odaklanan eserlerin ayrılmaya başladığını söyler. Abdurrahim Bilik, *Fıkıhın Bir Alt Disiplini Olarak İlmü'l-Hilâf* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 250.

olan teorik tartışmaların tedvin edilmesi sürecini tetiklediği ve böylece mütekâmil fıkıh usûlü eserlerinin de yazım sürecine katkıda bulunduğu düşünülebilir.³⁶

Cedelin fıkha uyarlanması ile ortaya çıkan hilâf disiplininin kim tarafından kurulduğu, bu alanda ilk eser yazan âlimin kim olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Tabakât kitaplarında pek çok âlime hicrî dördüncü asrın başından itibaren hilâf adını taşıyan eserler nispet edilmekte, ayrıca Şâfiîlerden Kaffal eş-Şâfiî'nin (ö. 365/976 ?) "cedelü'l-hasen" konusunda ilk eser yazan fakih olduğu, Ebû Ali et-Taberî'nin (ö. 350/961) ise hilâf alanına hasredilmiş ilk eserin müellifi olduğu ifade edilmektedir.³⁷ Ancak zikredilen bu erken dönem eserlerin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Hicrî beşinci asrın ise hilâf ilmi literatürü açısından altın çağ olduğu söylenebilir; bu dönemde fikhî ve usûlî ihtilaflar tedvin edilmiş, bu ihtilafları ele alma yöntemi ortaya konulmuş ve böylece ilm-i hilâf adında mütekâmil bir ilim dalı teşekkül etmiştir. Hilâfiyatı çeşitli açılardan ele alan pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu asırda fıkıh ya da usûlde öne çıkmış pek çok âlimin, hangi mezhebe mensup olursa olsun, fûrû fıkıh sistematığı içinde ihtilaflı fıkıh mesâilini inceleyen bir hilâf eseri yazdığı görülmektedir. Debûsî, Kudûrî (ö. 428/1037), Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Sem'ânî, Cüveynî, Şîrâzî (ö. 476/1083), Gazâlî, Zemahşerî (ö. 538/1144), Üsmendî (ö. 552/1157), hilâf eseri yazdığı bilinen dönem âlimleri arasındadır. Yine bu dönemde usûldeki ihtilaflı meseleleri delilleriyle tartışan Saymerî'nin *Mesâilü'l-hilâf*'ı ya da Nâtık-bilhakk'ın *Müczî'si* gibi usûl-hilâf eserleri, ayrıca fikhî cedelin yöntemini anlatan Bâcî'nin *Minhâc*'ı ya da Şîrâzî'nin *el-Mulahhas fi'l-cedel*'i gibi cedel risâleleri de kaleme alınmıştır.³⁸

Hicrî dördüncü ve beşinci asırda İslamî ilimlerin merkezine fıkıh ilminin yerleşmesi ve fıkıh münazaralarının hem entelektüel camianın yaygın bir uygulaması, hem de fıkıh tahsilinin mühim bir parçası haline gelmesi hilâf literatürünün gelişiminde önemli bir rol oynamış gibi görünmektedir. Bu hususta birinci ağızdan bir şahitlik olarak hicrî beşinci asırda Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî'nin, kendi bölgesinde insanların kelâm ilminden uzaklaştığı ve fıkıhın hakim hale geldiği yönündeki ifadeleri örnek verilebilir.³⁹ Sistemik fıkıh eserleri ve hilâf eserlerinin temsil ettiği yazılı gelenek, fıkıh münazaralarının sözlü geleneği ile beslenmiş ve desteklenmiştir.⁴⁰ George Makdisi'nin tespit ettiği üzere erken dönemlerden itibaren yaygın olduğu bilinen fıkıh münazaraları bu dönemde artık bir geleneğe dönüşmüş; düğün, cenaze, belli bir makama gelme gibi vesilelerle ya da haftanın belli günlerinde halka açık münazaralar tertip edilmiştir.

³⁶ Cedelin İslam düşüncesinin gelişimine katkısını vurgulayan bazı çalışmaların listesi için bk. Sohaira Siddiqui, "Jadal and Qiyas in the Fifth/Eleventh Century", *Journal of the American Oriental Society* 193/4 (2019), 924 (3. dipnot). Hilâf ilminin ortaya çıkışı, cedel, münazara ve fıkıh usûlü ile ilişkisi, hicrî üçüncü asırdan itibaren hilâf adını taşıyan eserlerin listesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Hilâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ocak 2023). Cedel, hilâf, hilâfiyat ve âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara literatürüne dair ayrıntılı bir liste için bkz. Ahmet Numan Ünver, *Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı (Ebû İshak eş-Şîrâzî Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 63-69.

³⁷ Ebû İshak Cemâleddin İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981), 112, 115; Özen, "Hilâf."

³⁸ Hilâf eserlerinin türlerine göre taksimine yeni bir öneri getiren bir çalışma için bk. Abdurrahim Bilik, "Hilâf Literatürü İçin Bir Taksim Önerisi", *Usûl İslam Araştırmaları* 30 (2018), 109-132.

³⁹ Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Lins (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963), 264.

⁴⁰ Youcef Soufi, "The Lost Oral Genesis of Classical Islamic Law: The Case of An Eleventh Century Disputation (Munazara) on Broken Oaths", *Journal of the American Oriental Society* 141/4 (2021), 842-845.

Münazaraların gittikçe önem kazanması, hatta kadılık, müderrislik gibi belli mevkilere atanmada münazaralarda gösterilen başarının dikkate alınır hale gelmesi, medrese müfredatında merkezî konumda bulunan fıkıh eğitiminin de bu amaca hizmet edecek şekilde düzenlenmesinde etkili olmuştur.⁴¹ Yine Hatip el-Bağdâdî'nin *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*'i de hem fıkıh ilminin hem de fikhî cedelin bu dönemde medrese eğitimi içerisinde geldiği mevkiyi anlamak açısından kayda değer bir örnektir. Şâfiî bir ehl-i hadis mensubu olan Bağdâdî hadis âlimlerini fıkıhla iştiğal etmeye teşvik etmek için kaleme aldığı bu eserinde fıkıh ilminin meşruiyetini ispatlamaya çalışır ve fıkıh eğitimine dair tavsiyelerde bulunur. Ayrıca cedel âdâbı başta olmak üzere cedel bahislerine uzunca yer verir.⁴²

Hicrî beşinci asırdan itibaren fıkıh ve özellikle hilâf ilminin medrese eğitimindeki merkezi konumu hakkında dönemin hilâf literatürü de ipuçları vermektedir. Hilâf mesâiline dair eserlerin Tarîka, Ta'lika gibi başlıklar taşıması, eserlerde ele alınması tercih edilen hilâf mesâilinin sayı bakımından birbirinden çok farklı olması, aynı mezhebe mensup çağdaş iki fakihin aynı meseleleri hilâf eserlerinde farklı argümanlarla savunması, ilk dönem ihtilaf eserlerinden farklı olarak hilâf eserlerinde görüş sahiplerinin çoğunlukla zikredilmeyip bunun yerine muhayyel (çoğunlukla Hanefî ya da Şâfiî) bir muhalife karşı argüman üretmeye dayalı bir tarzın ağır basması, tabakat eserlerinde nakledilen münazaralardaki argümanların, aynı meseleyi ele alan hilâf eserlerindeki argümanlarla uyuşmaması gibi hususlar, hilâf eserlerinin ve münazaraların ardındaki pedagojik gaye hakkında bir kanaat oluşturmaktadır.⁴³

Fikhî cedel ve münazaranın hicrî beşinci asrın başlarında fikhî faaliyetin merkezine yerleştiğini gösteren bazı ifadelerle dönemin fıkıh, usûl ve hilâf literatüründe rastlamak mümkündür. Bu ifadelerin bazılarında bu durumu eleştiren bir bakış açısının da mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

⁴¹ Makdisî'ye göre medresedeki fıkıh eğitimi üç aşamadan oluşmaktaydı: Mezhep fikhî, hilâf fikhî ve usûl. Talebe önce mezhebin kendi mensuplarına yönelik olarak yazılmış, delilleri içermeyen muhtasar türü eserleri okuyarak mezhep fikhîni tahsil ederdi. Bir sonraki aşamada mezhepler arası ihtilafî meseleleri, bu meselelerde delil üretecek ve muhalif mezhep mensupları ile bu hususları tartışabilecek şekilde öğrenirdi. Münazara meclisleri, temel fıkıh eğitimi tamamlayan öğrenci için bir uygulama/staj işlevi görüyordu. Makdisî, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, 176-179, 198-209. Hilâf ilminin medreselerde okutulduğuna dair tabakat kitaplarındaki ifadeler için bk. Bilik, *İlmü'l-Hilâf*, 229.

⁴² Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fakîh ve'l-mütefakkîh*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yusuf el-Azzâzî (Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1996), 2/36-113. Bağdâdî'nin cedel bahislerine başlarken vuku bulmamış meselelerin tartışılmasının meşruiyetine değinmesi, farazî fıkıh tartışmalarının münazara geleneğine olan katkısının bir tezahürü olarak yorumlanabilir.

⁴³ Kudûrî ile Ebu't-Tayyib et-Taberî arasında geçen bir münazarayı benzer bir yaklaşımla tahlil eden ve cedelin fikhîdeki kullanımını çok başarılı şekilde özetleyen bir çalışma için bk. Ünver, "Cedelin Fıkıh İlminde Kullanımı", 68-91. Bu durum, hilâf eserlerinin gerçek münazaraların kayda geçmesiyle oluşmadığını, her bir mesele üzerinde eser müellifinin kendi fikhî birikimini kullanarak delil geliştirdiğini ve bir nevi pratik yaptığını göstermektedir. Hilâf'ın entelektüel ve pedagojik bir alan olduğuna dair şu husus da bir göstergedir: Yeni meselelerin tartışıldığı ya da hükmünün belirlendiği alan hilâf alanı değildir. Hilâf mesâili yeni ortaya çıkmış meseleler değildir; daha ziyade erken dönemlerden itibaren mezhepler arasında tartışma konusu olmuş, her mezhebin görüşünün yerleşik hale geldiği meseleler tartışılmıştır. Burada amaç, o meselenin çözümünü bulmak, mevcut ihtilafî ortadan kaldırmak değil, o tartışmada en iyi delillendirme metotlarını kullanarak hasmı ilzam etmek ve başarılı olmaktır. Ayrıca bir hilaf tartışmasını kaybeden kişi mezhebinin ya da savunduğu görüşü terk etmez; çünkü bir görüşü savunan kişi münazarada kaybettiğinde bu o görüşün değil, o görüşün delillendirilmesinin yanlış olduğu anlamına gelir. O halde ilgilenilen amel edilecek hükmün ne olduğu değil, mevcut hükmün temellendirilmesi konusunda hangi tarafın daha başarılı olduğudur.

Mesela Serahsî, *Mebûsât*'un girişinde kendi zamanında talebelerin fıkihtan uzaklaşmasının sebeplerinden biri olarak uzun hilâfiyat meselelerini öğrenmekle yetinip, fıkıh öğrenme konusunda gayret etmemelerini gösterir.⁴⁴ Bâcî, fıkihta cedelin kullanılmasını eleştirenlere cevap verme ihtiyacı duyar ve *Minhâc*'ın girişinde, kendi dönemindekilerin münazara yollarından saptığını, adil bir cedelden uzaklaştığını, hakikatini bilmedikleri şeylere dayandıklarını, bunun üzerine cedele dair bu eseri yazdığını söyler. Ardından Hz. Peygamber ve ashabın cedel yaptığı örnekler zikrederek cedel ve münazaranın meşruiyetini ve naslara uygunluğunu ispat etmeye çalışır.⁴⁵ Şîrâzî, münazarada kullanacağı tafsîlî delilleri bilen birinin neden icmâlî delilleri inceleyen fıkıh usûlünü öğrenmesi gerektiğini sorgulayan muhayyel bir muhataba, fıkıh usûlü öğrenmenin faydalarından bahseder.⁴⁶

İlm-i hilâf ve münazaraların bu belirleyici konumuna herhalde en sert eleştiri Gazâlî'den gelmiştir. Gazâlî'nin münazaralarla uğraşanlar hakkındaki tasvirleri, uygulamanın yaygınlığını ortaya koymaktadır. Kendisi de ilim hayatının erken dönemlerinde hilâf alanında eserler yazmış olan Gazâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*'de hilâf ilmini ve bu ilimle uğraşanları ağır bir dille eleştirir. Hilâf ilmini öğrenilmesi gereken ilimler arasında saymaz; hatta mezmûm ilimleri anlattığı bölümde “son dönemde yaygınlaşan mezhepler arası hilâfiyattan, zehirden kaçır gibi kaçmayı” tavsiye eder. Münazaracıları ömürlerini münazaralarda kendilerine yarayacak şeyleri öğrenmekle tükettikleri için eleştirir. Hilâf tartışmalarını meşrulaştırmak için getirilen delillere cevaplar verir ve meşru sayılabilecek fikhî cedelin şartlarını sayar. Ancak Gazâlî'ye göre en dindar ve âlim münazaracı bile bu meşgâlenin zararlarından kendini koruyamaz. Çünkü ona göre fıkıh münazaraları ile meşgul olmak kulun ahlâkını bozmakta, onu hakikati arama çabasından uzaklaştırmakta, makam-mevki elde etmek için kötüye kullanılmaktadır. Ayrıca hilâfiyâta dalanlar iddia edildiği gibi fıkıh melekesi kazanmamakta, hatta fıkıh zevkini bozup kişinin her durumda cedel bakış açısı ile fikhî meseleleri incelemesine sebep olmakta, pratik fıkıh ihtiyaçlarından kişiyi uzaklaştırmakta ve en önemlisi de böyle gereksiz inceliklere dalmak, kişiyi o ilmin asıl amacı olan amelden de alıkoymaktadır.⁴⁷

Sonuç olarak İslâmî ilimlerin ortaya çıkışından itibaren mevcut olan fikhî ihtilaflar hem pratik ihtiyaçlar, hem de farazî fıkıh meseleleri vesilesi ile her nesilde çeşitlenerek artmış, cedel yönteminin fıkıh alanında da uygulanmaya başlaması ile bu ihtilafların tartışılması yeni bir boyut kazanmış ve böylece hilâf ilminin teşekkül sürecinde yeni bir döneme girilmiştir. Hicrî beşinci

⁴⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Mebûsât* (Beirut: Dâru'l-Mârifet, ts.), 1/4.

⁴⁵ Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef el-Bâcî, *Kitâbü'l-minhâc fi tertîbi'l-hicâc*, thk. Abdülmecid et-Türkî (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 7-8.

⁴⁶ Ebû İshak İbrahim eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, thk. Abdülmecid et-Türkî (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/161-163.

⁴⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu-ulûmî'd-dîn* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2005), 1/51-59. Gazâlî'nin eleştirilerinin detaylı tahlili için bk. Bilik, *İlm-i Hilâf*, 259-275. Münazara geleneğine dair çalışmaları olan Youcef Soufi, Gazâlî'nin eleştirilerinde ortaya çıkan münazaracı profilinin aksine, fıkıh münazaralarının sadece gösteri ya da eğlence amaçlı olmadığını, ulemanın sadece kendilerini ispat için münazaralara katılmadığını, münazaraların dindarane bir boyutu olduğunu, her bir müctehid adayının taklitten uzaklaşıp Allah'ın hükümlerini delilleri ile bilme çabası ile mükellef oluşunu sembolize ettiğini iddia eder. Hicrî beşinci asırda taklit karşıtı bir vurgunun fukahâ arasında mevcut olduğunu savunan Soufi'ye göre, bir fakihin usûl öğrenmesinin amacı da taklide değil delile dayalı bilgiye ulaşmaktır. Youcef Soufi, “Why Study Usul al-Fiqh? The Problem of Taqlid and Tough Cases in 4th-5th/10th-11th Century Iraq”, *Islamic Law and Society* 28 (2021), 12-18, 25-26.

asırda münazaraların öneminin artması, fıkıh ilminin ön plana çıkması ve medrese sisteminde merkezi konuma yükselmesi gibi gelişmeler, hilâf ilmi ve literatürünün gelişmesine büyük bir ivme kazandırmıştır. Öte yandan, hilâf ilminin altın çağı sayılan bu dönem, aynı zamanda usûl-i fıkıhın da altın çağıdır. Hilâf eserleri ile hemen hemen eş zamanlı olarak ilk sistematik usûl eserleri ortaya çıkmış, ayrıca fukahâ metodu denilen usûl yazım tekniğinin en tipik usûl eserleri, Hanefî usûlcüler tarafından bu dönemde kaleme alınmıştır. Bir sonraki başlıkta, ilm-i hilâf ve münazaraların usûl literatürü ve özelde fukahâ metoduna etkisi daha yakından incelenecektir.

4. Hicrî Beşinci Asır: Hilâf İlmi ve Fukahâ Metodu İlişkisi

Çalışmada şimdiye kadar açıklandığı üzere, usûl ilmi, dinî bilginin kaynak ve yöntemlerini inceleyerek, erken dönemin hakim paradigması olan kelâm ilmiyle etkileşim halinde gelişirken, fıkıh ve hilâf ilimlerinin usûlün tarihinden kısmen ayrı ama aralarında ortak bir tarihe sahip olduğu görülmektedir. Bu iki ilmin ortak tarihinin, fukahâ metoduna nispet edilebilecek usûl eserlerinin ortaya çıkışıyla birlikte usûl ilminin tarihiyle de kesiştiğini söylemek mümkündür. Hatta belki de usûl ilminin de zirve dönemi olan bu tarihten sonra, usûl fıkıha nispet edilerek usûl-i fıkıha dönüşmüş olabilir. Kronolojik olarak önce fıkıh mesâili tedvin edilmiş, bu mesâilin delillendirilmesi ve temellendirilmesi sürecinde ise mezheplerin “mabsût” nitelikli eserleri, hilâf eserleri ve usûl eserleri olmak üzere geniş bir fıkıh literatürü ortaya çıkmıştır. Usûl alanında delillendirme daha soyut ve icmâlen yapılırken, hilâf alanında her bir tikel meselenin delilleri değerlendirilmiş, usûl alanındaki icmâle mukabil, tafsilî bir temellendirmeye gidilmiştir. Dolayısıyla bilhassa fukahâ usûl anlayışı ile ilm-i hilâfın ortak bir amacı farklı bir malzeme üzerinde gerçekleştirme saikiyle ortaya çıktığı, iki alan arasında yoğun bir etkileşimin var olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸ Söz konusu etkileşimin ortaya çıkışında, Hanefî usûlcülerin kendileri hakkındaki kelâmî yargılardan uzaklaşma arzusu yanında, bir önceki başlıkta özetlenen, fıkıh ilminin ve münazara geleneğinin geldiği nokta da etkili olmuş olmalıdır. Bu etkileşim ve gelişmelerin sonucu olarak dördüncü asrın sonu-beşinci asrın ilk yarısından itibaren usûl eserlerinde cedelle ilgili bahislere yer verilmeye başlandığı, usûl eserlerinin fıkıh münazaracılarının da işine yarayacak bir üslûp ve içeriğe sahip hale geldiği, böylece fukahâ metodunun tipik eserlerinin ortaya çıktığı söylenebilir. Burada günümüze ulaşan usûl literatürü bu problematik üzerinden kronolojik olarak incelenecektir.

Yazıldığı dönem itibariyle usûl tarihini izah etmeye yönelik bütün genellemelerde bir istisna teşkil eden Şâfiî'nin *Risâle*'si, dönemin gündeminden de anlaşıldığı kadarıyla, sünnetin otoritesini tesis etmek ve naslar arasındaki tearuz görüntüsünü giderme yöntemlerini belirlemek için kaleme alınmıştı. Bir yandan yazılış amacındaki epistemolojik kaygılar, diğer yandan furû fıkıh örneklerinin çokluğu, *Risâle*'yi belli bir usûl yazma eğilimine dahil etmeyi zorlaştırmaktadır. Hicrî dördüncü asırda yazılan Cessâs'ın *Fusûl*'ü, İbnü'l-Kassâr'ın *Mukaddime*'si ve Bâkîllânî'nin *Takrîb*'i

⁴⁸ Bu tespit, mütekellimîn metodunun fıkıhla hiç irtibatı olmadığını ima etmez; ancak daha önce ifade edildiği gibi, mütekellimîn metodu eserlerinde belli bir mezhebin furû fıkıh hükümlerinin temellendirilmesi ile sınırlı olmayan, dinî bilginin bütünüyle temellendirilmesini gaye edinen daha kuşatıcı bir bakış açısının mevcut olduğu söylenebilir. Nitekim mesela Cüveynî'ye göre usûlün kelâmıla ilişkisinin fıkıhla ilişkisinden daha kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır. Cüveynî, *Burhân*'ın girişinde, usûl-i fıkıhın kelâm, Arapça ve fıkıh olmak üzere üç kaynağı olduğunu, usûlcünün her bir usûl meselesinde fikhî mesâilden örnek vermeye yetineceğini söyler. Cüveynî, *Burhân*, 1/7-8.

ise konumuz açısından ilginç örneklerdir. Öncelikle usûl ilmindeki öncü niteliklerine rağmen bu eserlerin hiçbirinin İbn Haldun'un ikili taksiminde yer almaması ilginçtir. Cessâs'ın *Fusûl*'ü ile İbnü'l-Kassâr'ın (ö. 397/1007) hilâf eseri *Uyûnu'l-edille*'ye yazdığı usûl mukaddimesi, kendi mezheplerinin fûrû fıkıh müktesebatıyla doğrudan ilişki kurmaları açısından fukahâ metodu özellikleri taşımaktadır. Cessâs'ın eserinin, kendisine ulaşan Hanefî fıkıh müktesebatının metodolojisini ortaya koyma ve temellendirme amacı yanında, kelâmi kaygılarının da belirgin olduğu daha önce ifade edilmişti. İbnü'l-Kassâr ise eserinin girişindeki açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla, tam da fukahâ metoduna nispet edilebilecek bir eser yazmayı amaçlamıştır. Mukaddimenin başında İmam Mâlik ile diğer fukahâ arasındaki hilâf meselelerini bir araya getirdiğini, eserin başına da bu konuda ulaşabildiği kadarıyla ve onun görüşüne uygun şekilde İmam Mâlik'in usûlüne dair bilgileri koyduğunu, böylece Mâlik'in tercihlerinin isabetliliğini ortaya koymayı hedeflediğini ifade eder. Usûl görüşlerini fûrûdan bir örnekle açıkladığını, böylece usûl ile hilâf meseleleri arasındaki ilişkiyi görmenin kolaylaşacağını söyler.⁴⁹ İbn Haldûn, İbnü'l-Kassâr'ın mukaddimesini fukahâ metodu usûl eserleri arasında saymadığı halde *Uyûnu'l-edille*'yi hilâf eserleri arasında zikreder.⁵⁰ *Mukaddime*'nin bir hilâf eserine giriş olarak kaleme alınmış olmasına dayanarak, fukahâ metodu usûl anlayışı ile hilâfın ilişkisinin gözlemlenebileceği ilk örneklerden biri olarak görülmesi mümkündür. Bununla birlikte klasik usûl eserlerinden oldukça kısa olan bu eserde cedel yöntemine dair başlıklara yer verilmemiştir.

İlk Eş'arî usûl eseri olarak niteleyebileceğimiz Bâkılânî'nin *Takrîb*'inin, günümüze ulaşan usûl eserleri içerisinde, cedel bahislerine yer verdiği bilinen ilk eser olduğu söylenebilir. *Takrîb*'in günümüze ulaşan kısımlarında cedel bahisleri yer almamakla birlikte, eserin Cüveynî tarafından yapılan ihtisarında illete yöneltilen itirazlar bağlamında cedel kavramlarına kısaca yer verilmektedir.⁵¹ Ayrıca Cüveynî *Burhân*'da, Gazâlî de *Menhûl*'de cedelle ilgili başlıklarda Bâkılânî'nin görüşlerine atıf yaparlar.⁵² Bâkılânî'ye *Şerhu edebi'l-cedel* adında bir eser de atfedilir.⁵³ Dolayısıyla her ne kadar hilâf eseri bulunmasa da Bâkılânî'nin cedel ile ilgilendiği ve fıkıh usûlüne hasrettiği eserinde cedel bahislerine yer vermek açısından öncü sayılabileceği anlaşılmaktadır. Ancak *Takrîb*'de bu konuların ne oranda yer aldığı, Bâkılânî'nin kelâmî kimliğinin bu bahislerin işlenişinde ne kadar etkili olduğunu tespit etmek şimdilik mümkün değildir. Bunun yanında *Takrîb*'de usûl tartışmalarının Mâlikî fûrû fıkıh hükümleri ile irtibatının kurulmaması, usûl meselelerini temellendirirken hemen her zaman kelâmî delil ve yöntemlerin kullanılması ve bir bütün olarak usûl konularının kelâmî tazammunlarının dile getirilmesinden yola çıkarak, eserde cedel bahislerinin yer almasının fûrû fıkhıdaki münazara geleneğinden çok kelâmcıların cedel yöntemlerini kullanmaları ile irtibatlı olduğu düşünülebilir.

⁴⁹ Kadı Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer el-Bağdâdî İbnü'l-Kassâr, *Mukaddime fi usûli'l-fıkh*, thk. Mustafa Mahdum (Riyad: Dâru'l-Ma'leme li'n-neşr ve't-tevzî, 1999), 132-133.

⁵⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime* (tercüme), 2/637). İbn Haldun'un müstakil bir eser olmadığı için *Uyûnu'l-edille*'nin mukaddimesini fukahâ metodu eserlerine dahil etmediği tahmin edilebilir.

⁵¹ Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *Kitâbü't-telhîs*, thk. Abdullah Cevlem en-Nîbâlî, Şübbeyr Ahmed el-Ömerî (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996), 3/267-271.

⁵² Mesela bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/100, 104, 207; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Beirut: Dâru'l-Fikr, ts.), 412, 413, 422.

⁵³ Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 5 Mart 2023).

Fikhî cedel ile fukahâ metodu usûl yazıcılığı arasındaki ilişkiyi anlamak açısından Debûsî en önemli isimdir. İbn Haldûn, fukahâ metodu eseri olarak sadece Debûsî ve Pezdevî'nin usûl eserlerini zikreder. Pezdevî ve Serahsî Debûsî'nin eserini büyük oranda takip ettiğine göre, fukahâ metodunun özellikle Debûsî ve usûl eseri *Takvîmü'l-edille* ile özdeşleştiği söylenebilir. Debûsî hakkında tabakat eserlerinde yer alan sınırlı bilgiler içerisinde, onun dikkat çeken bazı özellikleri zikredilmektedir. Öncelikle tabakat eserlerinin vurguladığı husus, Debûsî'nin münazara ustası olduğu ve bu konuda şöhret kazandığıdır.⁵⁴ Bunun yanında bazı tabakat müellifleri Debûsî'yi hilâf ilminin kurucusu olarak niteler ve onun hilâf alanında kendine has bir yöntemi olduğunu belirtirler.⁵⁵ Ayrıca Debûsî, günümüze ulaşan en eski hilâf eserlerinden biri olan *el-Esrâr*'ın da müellifidir. *el-Esrâr*, zâhiru'r-rivâye olarak nitelenen eserlerdeki hem mezhep içinde hem de Hanefîlerle Şâfiîler arasında ihtilafa konu olmuş meselelerinin çoğunlukla kıyasa dayalı argümanlarla delillendirilerek tartışıldığı bir eserdir.⁵⁶

Debûsî'nin fikhî cedel ve münazaralara dair gündeminin ipuçlarını *Takvîmü'l-edille*'de bulmak mümkündür. Debûsî eserini hüccet kavramını merkeze alarak ve hüccetleri tasnif ederek inşa eder. Eserin ilk sayfalarında hüccet kelimesini tanımlarken kelimenin kökünün “galip olmak, yenmek” anlamına geldiğini belirttikten sonra şu açıklamayı yapar: “*Hüccetin böyle isimlendirilmesinin sebebi, Allah hakkının bizi onunla ilzam etmesi, Allah ile münazarada özümlümü ortadan kaldırarak bizim yenilmemizi sağlamasıdır.*”⁵⁷ Debûsî eserin tamamını bir münazara üslûbu içerisinde serdeder ve çeşitli yerlerinde münazaracıya yönelik hitaplar ve münazara kavramları kullanmaya devam eder.

Debûsî'nin yine eserin başlarında yer verdiği lafız bahisleri, nasların yorumlanmasına dair ilk sistematik izahıdır. Lafızlara dair bu şablonu, münazara konusu olan fıkıh mesâilinin temelini teşkil eden kıyas bahislerine bir girizgah olarak düşünülebilir. Debûsî'nin eserde nasların yorumu ile ilgili kuralları sistematik ve gramer kaideleri esas alınarak genişçe işlemiş olması, bu hususları objektif kriterlere bağlayarak ihtilaf alanından çıkarmak amacı ile ilişkilendirilebilir. Zira fıkıh münazaralarında tartışılan ihtilafli meselelerin büyük çoğunluğunu naslara dayalı meseleler değil, kıyas ve özellikle ta'le dayalı meseleler oluşturmaktadır. Debûsî de *Takvîm*'de bu noktaya odaklanır ve fıkıh münazaralarının temel metodu olan kıyası, İbn Haldun'un da vurguladığı gibi, kendisinden önce görülmemiş ölçüde geniş bir şekilde ele alır. Daha da önemlisi Debûsî kıyas konusunun alt başlığı olan illetin tespiti ve illete yöneltilecek itirazlarla ilgili başlıklara, mümâna'a,

⁵⁴ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Barûdî (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988), 2/454; Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Cize: Hicr li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, 1993), 2/500.

⁵⁵ Ebû Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, ts.), 3/48, Kureşî, *Cevâhir*, 2/499-500. Debûsî'nin hilâf ilminin kurucusu olduğu iddiasının vakıa ile uyumadığı yönündeki tespit için bk. Özen, “Hilâf”.

⁵⁶ *Esrâr*'ın bir hilâf eseri olarak nitelenmesini sağlayan hususiyeti, zâhiru'r-rivâye'deki bütün meseleleri değil, sadece mezhep içinde ya da mezhepler arasında (çoğunlukla Hanefî ve Şâfiîler arasında) ihtilafa konu olmuş meseleleri seçerek ele alması ve bunları ayrıntılı olarak tartışmasıdır. Bu hususiyet onu mesela, ihtilafa konu olmayan meselelerin delilini ortaya koyan, ihtilafli meseleleri ise tartışan, dolayısıyla sadece ihtilafli meseleleri tartışmak amacıyla yazılmamış olan Cessâs'ın Tahâvî *Muhtasarı* şerhinden ayırmaktadır. *Esrâr*'ın hilâf eseri olduğuna dair tespit için bk. Hacer Yetkin, *Debûsî ve Usûl Anlayışı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 51-52.

⁵⁷ Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halil el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 14.

muâraza, münâkaza, ihticâc bilâ delil, kalb, tard ve aks, fesâdü'l-vaz' gibi cedel bahislerini ilave etmiş ve bu başlıkları da detaylı sayılabilecek şekilde işlemiştir.⁵⁸ Bu bölümlerde doğrudan münazaracılara hitap ettiği açıktır.

Takvîm'in bir başka özelliği, fûrû fıkıhla sıkı sıkıya irtibatlı yahut fûrû fıkıh meselesi olan ve aslında fûrû fıkıh mesâilinin çeşitli bablarında dağınık şekilde işlenen bazı konuları, teorik/usûlî bir bağlama oturtarak fıkıh usûlü eserinde işlemesidir. Bu konulara usûl eserinde yer verilmesi, eserin hedef kitlesinin, fûrû fıkıh mesâili ile irtibatlı belirgin konularda bir teorik zemine ihtiyaç duyması ile açıklanabilir. Ehliyet bahisleri ve Allah hakkı-kul hakkı ayrımının detaylıca işlendiği başlıklar buna örnek verilebilir.⁵⁹ Ehliyet bahislerinin girişindeki ehliyetin temellendirilmesine dair orijinal izahtan sonraki kısım, büyük oranda fûrû fıkıh örneklerinden oluşmaktadır.⁶⁰ Aynı durum, yine ilk kez Debûsî'nin ortaya koyduğu vaz'î hüküm türlerinin işlenişinde de görülür. Bu başlıklarının ötesinde, eserin genelinde bütün konuların eserin akışını etkileyecek ölçüde çok ve uzunca tartışılan fûrû örnekler eşliğinde işlenmesi, her meselede en az bir tane ibadetlerden, bir tane muamelâtтан, ayrıca gerekirse günlük hayattan örnekler verilmeye çalışılması da yine münazaracıların tikel örneklere ihtiyaç duyabileceği düşüncesi ile izah edilebilir. Nitekim yukarıda zikredilen, illet bahsinin sonundaki cedel yöntemine dair başlıklar tamamen fûrû fıkıh örneklerinden oluşmaktadır.

Debûsî'nin eserinde yer vermeyi tercih ettiği konular kadar, yer vermediği konu ya da tartışmalar da onun eseri yazış amacı ile ilişkilendirilebilir. Debûsî'nin kelâm tartışmalarına hakim ve usûlün kelâm ile ilişkisinin farkında olduğu, ancak bu konuları eserinde derinlemesine işlemekten kaçındığı, kelâm tartışmalarına bağlam gereği çok kısa atıf yaptığı görülmektedir. Özellikle Cessâs'ın *Fusûl*'ünün içeriği ile mukayese edildiğinde, eserin kelâmî boyutunun ne kadar satır aralarına çekildiği daha net olarak ortaya çıkar. Meselâ neshin imkânı ve cevazı meselesini Cessâs oldukça geniş bir şekilde tartışırken Debûsî eserinde bu konuya sadece iki sayfa yer ayırır.⁶¹ Aynı durum icmânın temellendirilmesinde de söz konusudur.⁶² Bu tutum öncelikle Hanefîlerin hicrî beşinci asırda dönemin atmosferi gereği artık Mu'tezile ile birlikte anılmaktan rahatsız olmaları, bunun için kelâmî tartışmalara eserlerinde yer vermektен kaçınmaları ve usûldeki Mu'tezilî görüşleri ayıklama çabasına girmeleri ile açıklanmaktadır.⁶³ Ancak fıkıh münazaralarında usûl tartışmalarının kelâmî boyutuna çok fazla ihtiyaç duyulmayacağı düşüncesi de kelâm tartışmalarının eserdeki ağırlığını yitirmesine katkı sunmuş olabilir.

⁵⁸ Debûsî, *Takvîm*, 319-370.

⁵⁹ Ebu Süleyman, *el-Fikrû'l-usûlî*, 454.

⁶⁰ Eserinin sonuna Debûsî'nin ehliyete dair izahlarını hemen hiç değiştirmeden alan Sem'ânî, konuya şöyle diyerek giriş yapar: "*Kadı Ebû Zeyd ed-Debûsî, usûl-i fıkıh hakkında kaleme aldığı ve Takvîmü'l-edille adını verdiği eserinin sonunda, başka usûllerde bulunmayan ve fakihlerin, bilhassa günümüz (fıkıh yapma) yönteminde ihtiyaç duyacakları bazı başlıklar eklemiştir. Ben de bunları aktarmak istedim..*" Sem'ânî, *Kavâtî*, 2/335). Görüldüğü üzere Sem'ânî, dönemin fıkıh anlayışının ihtiyaçları açısından önemli gördüğü bölümleri Debûsî'den aktarmaktadır ki bol örnekle desteklenmiş bu bölümlerin fıkıh münazaralarında işe yarayacağı kesindir.

⁶¹ Cessâs, *Fusûl*, 1/364-385; Debûsî, *Takvîm*, 228-230.

⁶² Cessâs, *Fusûl*, 2/107-120; Debûsî, *Takvîm*, 23-27.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bk. Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 22-32. Hanefîlerin Ebu'l-Muîn en-Nesefî ve Alâüddîn es-Semerkandî gibi Orta Asyalı Hanefîlerin çabaları ile kelâmda Mâtürîdîliğe meylettığı tespiti için bk. Şükrü Özen, *Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası* (İstanbul: y.y., 2001), 69-80.

Takvîm'in, geliştirdiği yöntem ve fîrû fıkıhla kurduğu irtibat açısından dikkat çektiğini, onun eserleri üzerinde çalışan Sem'ânî ve Gazâlî'nin bazı ifadelerinden de anlamak mümkündür. Daha önce de ifade edildiği gibi Sem'ânî, usûlünün girişinde, kelâmcıların usûl anlayışını fıkıhçıların fıkıh mesâilindeki delil getirme yöntemlerinden uzak olduğu için eleştirmekte ve Debûsî'nin eserini bu açıdan isabetli bulmaktadır. Sem'ânî aynı yerde eserinin bir amacının da münazaracılara yol göstermek olduğunu açıkça ifade eder ve “münazaracılara yardımcı olmak için dallanıp budaklanan bazı meselelere de işaret edeceğini”, “kıyas bölümünün devamında cedelcilerin düzgün bir yöneme göre cedel yapmaları için gerekli bilgileri vereceğini” söyler.⁶⁴ Gazâlî de *Şifâu'l-galil*'in girişinde, hocası Cüveynî'nin (ya da onun yöntemini benimseyenlerin) usûl yönteminde eksik kalan ve Debûsî'nin eserlerinde ortaya çıkararak yaygınlık kazanan ta'lil ile ilgili konulara değineceğini, münazaralarda nadiren ihtiyaç duyulan konulara yer vermeyeceğini söyler.⁶⁵ Bu ifadeler Debûsî'nin daha önce görülmemiş bir yöntem geliştirdiğini ve bu yöntemin dikkat çektiğini, söz konusu yöntemin kelâmcıların yönteminden belirgin şekilde ayrıştığını ve dönemin fakihlerinin ihtiyaç duyduğu konulara ağırlık verdiğini göstermektedir.

Debûsî ile hemen hemen aynı dönemde, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin kaleme aldığı *el-Kiyâsu's-şer'î* adlı risâle, muhtemelen yazılan en erken müstakil fikhî cedel eserlerinden biridir.⁶⁶ *Mu'temed*'in sonunda basılan ancak *Mu'temed*'den önce yazıldığı tahmin edilen bu risâlenin girişinde Basrî, “Usûl-i fıkıha özgü olmayıp, fıkıh münazaralarında fakihler arasında yaygın olan konuları anlatacağını” söyler.⁶⁷ Basrî'nin bu ifadesi, hem bu dönemde artık fıkıh münazaralarında yöntem konusunda bir yönlendirme ihtiyacının farkına varıldığını, hem de cedel ve münazaranın, *Takvîm*'de olduğu gibi, doğrudan kıyasla ilişkilendirildiğinin göstergesidir. Risâle cedel kavramlarını barındırmakla birlikte, içeriği *Takvîm*'in cedele dair bahislerinden ve yine bu dönemde yazılan cedel risâlelerinden farklıdır.⁶⁸

Hicrî beşinci asrın ilk yarısında yazılan bu usûl eserleri, sonraki literatür üzerinde tabii olarak belirleyici olmuştur. Debûsî'yi takip eden Serahsî ve Pezdevî'nin usûl eserleri için Debûsî hakkında yukarıda yapılan tespitlerin hepsinin geçerli olduğu söylenebilir. Fukahâ metodunun sonraki Hanefî usûlüne etkisi özellikle Pezdevî'nin eseri üzerinden gerçekleşmiştir. Hanefî muhitlerde büyük yaygınlık kazanan, sonrasında yazılan usûl eserlerinde örnek alınan Pezdevî'nin *Usûl*'ü, memzuc metoda nispet edilen usûl eserlerinde de fukahâ metodunu temsil edici eser olarak esas alınmıştır.⁶⁹

Debûsî'nin geliştirdiği bu yeni usûl yazım metodu kısa sürede dikkat çekmiş ve başka mezheplerden usûlcülerin de ilgisine mazhar olmuştur. Mesela Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Şîrâzî, Sem'ânî ve İbn Akîl'in usûl eserleri de fukahâ metoduna nispet edilir ve hatta bu müelliflerden bazıları fukahâ metodunu tercih ettiklerini açıkça ifade ederler. Yine de bu dönemde fukahâ metodunu

⁶⁴ Sem'ânî, *Kavâti'*, 1/11.

⁶⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Şifâu'l-galil*, thk. Muhammed el-Kebîsî (Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1971), 8-9, 16.

⁶⁶ Siddîqui, “Jadal and Qiyas in the Fifth/Eleventh Century”, 924 (Hallaq'tan naklen).

⁶⁷ Basrî, *Mu'temed*, 2/443.

⁶⁸ Basrî, *Mu'temed*'de de illetin şartlarını anlattığı başlıklarda cedel yöntemlerine kısaca yer verir. Mesela bk. *Mu'temed*, 2/282-283.

⁶⁹ Murteza Bedir-Ferhat Koca, “Pezdevî, Ebu'l-Usr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 11 Mart 2023).

benimsemeyen ve kelâmcı geleneği sürdüren Cüveynî'nin *Burhân*'ı, Gazâlî'nin *Mustasfâ*'sı gibi usûl eserleri mevcuttur. Fukahâ ve mütekellimîn literatürünün paralel olarak gelişimini sürdürdüğü hicrî beşinci asırda, usûlün bütün konularını kuşatan bu eserlerin yanında, fikhî cedele dair müstakil eserlerin örnekleri de artmaya başlar. Bâcî, Şîrâzî, Cüveynî, Gazâlî ve İbn Akîl'in fikhî cedele dair risaleleri, hilâfiyâtın yöntemini ortaya koyan, klâsik dönemdeki anlamıyla ilm-i hilâf eserleridir. Bu eserler usûl ile sıkı irtibatları sebebiyle, müteahhir dönemde usûl literatürünün bir parçası ve adeta usûl eseri olarak kabul edilecektir. Ayrıca Cüveynî ve Gazâlî gibi, kelâmcı geleneğin parçası olan usûl eserleri yazmış olan âlimlerin, bu eserleri yanında bir de fikhî cedel eseri kaleme almış olmaları, mütekellimîn usûl anlayışıyla yazılmış eserlerde eksik kalan, 'hilâf mesâilinin delillendirilmesinde kullanılma' işlevini yerine getirme kaygısı ve dolayısıyla yine dönemin hilâf merkezli fikhî faaliyetinin etkisi ile açıklanabilir. Nitekim Gazâlî, *el-Müntehal fi'l-cedel*'in girişinde, usûl ilminin delillerle, fikhî ilminin hükümlerle, cedelin ise delil ile medlûl arasındaki ilişki ile ilgilendiğini söyler ve ardından bu eserinde fakihin amacına katkı sunmayacak ve işine yaramayacak kelâm kavramlarına, mesela ilmin ve nazarın tanımı gibi tanımlara yer vermeyeceğini ifade eder.⁷⁰ Dolayısıyla hilâfın fukahâ usûl anlayışını etkilediği gibi, fukahâ usûl anlayışının da ilm-i hilâf /cedeli etkilediği, yani bu üç disiplin arasında zincirleme bir etkileşimin mevcut olduğu söylenebilir. Bunun yanında münazaraların belli bir mevkiye ulaşma konusunda belirleyici hale geldiği bu dönemde, söz konusu müstakil fikhî cedel eserlerinin, hem münazaracı adaya, hem de onu değerlendirecek merciye bir kılavuz işlevi görmüş olması ihtimal dahilindedir.

Görüldüğü gibi fukahâ metodu ortaya çıkışından itibaren hem Hanefî mezhebi içerisinden, hem de mezhep dışından usûlcülerin yazım tarzını –en azından belli bir dönem- etkilemiştir. Bununla birlikte fukahâ metodunu tercih etmeyen ve kelâmcı yöntemi sürdüren eserler kaleme alınmaya devam etmiştir. Hicrî altıncı asrın başlarında Alâüddîn es-Semerkindî bu metodu, kelâmi mülâhazaların göz ardı edilmesinin sakıncalarına dayanarak eleştirir ve Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin kelâm anlayışı ile uyumlu bir usûl eseri yazmak hedefiyle *Mîzânü'l-usûl*'ü kaleme alır. *Mîzân*, her bir usûl meselesinin kelâm tartışmaları ile ilişkilendirilerek anlatıldığı, bütün temellendirmelerin kelâmi arka plana göre yapıldığı tipik bir mütekellimîn metodu eseridir. Ancak Semerkandî'nin bu girişimi mezhepte etkili olmamış, biraz önce ifade edildiği üzere sonraki Hanefî usûl anlayışı Debûsî-Pezdevî çizgisini takip etmiştir.

Hicrî altıncı asrın sonlarına gelindiğinde hem hilâf eserlerinin hem de fukahâ metoduna nispet edilen usûl eserlerinin azaldığı görülür. Dolayısıyla ilm-i hilâf ve fukahâ metodu usûl anlayışının yaklaşık iki yüz yıllık parlak bir dönemin ardından yerini büyük oranda memzûc metoda nispet edilen eserlere bıraktığı söylenebilir. Aslında memzûc metod eserlerinin, Hanefîlerin belli bir dönemin akımı olarak popüler hale gelmiş fukahâ metodu yerine, felsefî kelâm geleneğinin ve İslâmî ilimlerin genel olarak felsefeden etkilendiği dönemin etkisiyle yazıldığı düşünülebilir.⁷¹ Memzûc metodun ilk eseri olarak nitelenen usûl eseri da İbnü's-Saatî'nin *Bedü'n-nizâm*'ı,

⁷⁰ Muhammd b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Müntehal fi'l-cedel*, thk. Ali b. Abdülaziz b. Ali el-Umeyrîni (Beirut: Dâru'l-Verrâk, 2004), 310, 313-314.

⁷¹ Memzuc metodun ortaya çıkışındaki en önemli etmenlerin, öncelikle fukahâ metodu eserlerinde eksikliği hissedilen küllî usûl kaidelerine duyulan ihtiyaç ve ayrıca Gazâlî'nin başlattığı farklı ilmî disiplinler arasında irtibatlar kurarak ortak bir dil tesis etme çabası olduğu tespiti için bk. Seyit Mehmet Uğur, "Fikhî Usûlü Yazımında Memzûc Metod Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin *Nihâyetü'l-vüsûl*'ü Örneği", *Bilimname* 38 (2019/2), 695-699.

Sadruşşerîa'nın (ö. 747/1346) *et-Tavdîh*'i ve İbn Hümâm'ın (ö. 861/1457) *et-Tahrîr*'i bu nitelikte eserlerdir. Ancak Hanefî usûl yazım geleneğinden fukahâ metodu hiçbir zaman tam olarak ortadan kalkmamıştır. Mesela müteahhir dönemde dahi Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-envâr*'ı fukahâ metoduna göre yazılmış bir usûl metni olarak, üzerine yapılan çalışmalarla birlikte geniş bir literatür oluşturmuş ve sonraki literatürde önemli bir yer edinmiştir.

Sonuç

Fıkıh usûlü yazımında fukahâ ve mütekellimîn meslekleri şeklinde iki metoddan söz edilir. Fukahâ metoduna göre yazılan usûl eserlerinin mezhebinin fûrû fıkıh müktesebatını esas aldığı, fûrû fıkıh örneklerine fazlaca yer verdiği ve kelâm tartışmalarına girmediği; buna karşılık mütekellimîn metoduna nispet edilen eserlerin mezhebin fûrû fıkıhıyla sınırlı kalmak yerine daha ilkesel bir usûl anlayışını benimsediği, delillendirmede kelâmî kavram ve yöntemleri çok fazla kullandığı ifade edilir. Fıkıh usûlünün erken dönemlerinde fikhî mesâile özgü olmayan kaynak ve yöntem tartışmaları yapılmış, bu tartışmalarda dönemin gündemine hakim olan kelâmî söylem etkili ve belirleyici olmuştur. Mütekellimîn metodu olarak nitelenebilecek fıkıh usûlü eserlerinin bu gündemin gölgesinde ortaya çıktığı söylenebilir. Bu kelâm ağırlıklı bakış açısının yanında, farazî fıkıh tartışmalarını sistemleştirerek fikhin müstakil bir disipline dönüşmesinin temellerini atan Hanefîler, kaynak ve yöntem tartışmalarına erken dönemden itibaren kendi tarzlarını yansıttılar. Bu karma nitelikli dönemin bir ürünü olarak Cessâs, hem kelâm gündemini göz önünde bulunduran hem de mezhebin fûrû fıkıh mesâilini esas alan usûl eserini kaleme aldı.

Hicrî dördüncü asrın sonlarına doğru yaşanan ilmî gelişmeler, Hanefî usûl anlayışında da bazı değişimleri tetikledi. İlk dönemlerden itibaren mevcut olan ilmî münazara geleneği, tercüme döneminde Yunanca'dan yapılan cedele dair eserlerin tercüme ile birlikte daha farklı bir boyut kazandı. Önce kelâmcılar ve sonra fakihler, cedel tekniklerini ilmî tartışmalarda ve eserlerinde kullanmaya başladılar. Buna ilaveten fikhin revaç bularak İslamî ilimler içerisinde ayrıcalıklı bir konuma yükselmesi ve medrese sisteminde merkezi bir mevkiye gelmesi fıkıh münazaralarının ve ihtilâflı fıkıh mesâilinin tartışıldığı hilâfiyâtın popülerliğinin artırdı. Bu dönemde fıkıh tahsil edenlerin çoğu hilâf meselelerini öğrendi, fıkıh münazaralarına katıldı ve hilâf eseri kaleme aldı. Bu arada Bağdat'ta etkinliğini yitirmiş olan Hanefîlik, Mâverâünnehir'de yükselişe geçmiş, ancak erken dönemde Mu'tezile olan ilişkilerinden ve bunun mezhebin usûl düşüncesindeki etkilerinden dönemin yeni şartları içerisinde rahatsız olmaya başlamışlardı. Bütün bu gelişmeler sonucunda, Mâverâünnehir'de spekülâtif kelâm tartışmalarına değil, fûrû fıkıh tartışmalarına odaklanan, fıkıh münazaralarında işlevsel olabilecek yöntemlere dair bilgi veren, konuları bolca örnek mesele üzerinden işleyen bir usûl anlayışı ortaya çıktı. Debûsî ile başlayan bu usûl anlayışının dönemin ihtiyaçlarına uygun yeni bir yazım tarzı olduğu kısa sürede fark edildi ve bu yöntem herhalde ilk kez Sem'ânî tarafından "fakihlerin yöntemi" olarak isimlendirildi. Fakihlerin yöntemi, Hanefî fakihlerle sınırlı kalmadı; bu yöntemi daha isabetli bulan bazı Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî alimler de bu yöntemle göre usûl eserleri yazdılar.

Fukahâ metodunun Hanefî fıkıh geleneği içinden çıkması şartıdır. Usûlü belli bir dönem için de olsa kelâm mecrasından fıkıh mecrasına çeken Hanefîler olmuştur. Zira Hanefîler, kuruluşuna büyük katkı sağladıkları fıkıh ilmini her zaman öncelikli ilgi alanı olarak benimsemişlerdi. Genel yöntem tartışmalarından ayrı olarak fıkıh mesâilinin delillerinin ortaya

konulması ve temellendirilmesi, farazî fıkıh çalışmalarına ve fikhî bilgi üretme yöntemlerine yöneltilen eleştirileri bertaraf etmek için çaba sarf eden Hanefîler açısından büyük önem taşıyordu. Bu açıdan fûrû fıkıh tartışmalarını merkeze alan, hilâf eserlerindeki tikel istidlal yöntemlerinin tümel karşılıklarını barındıran ve münazara geleneğine pedagojik bir katkı sunan bu yöntemin, fıkıhla ilişkisi sebebiyle fukahâ metodu olarak nitelenmesi kadar, Hanefîlikle özdeşleşmesi sebebiyle Hanefî metodu olarak nitelenmesi de isabetlidir. Buna karşılık mütekellimîn metodunun, bazı Hanefîler dahil her fûrû fıkıh mezhebinden âlimin katkı sunduğu ve eser verdiği, alimlerin kelâm yaklaşımlarına göre saf tuttuğu bir yaklaşım olması hasebiyle, Şâfiî yöntemi yerine mütekellimîn yöntemi olarak nitelenmesi daha uygundur.

Klasik dönemde cedelle birlikte ilmü'l-bahs ve'l-münâzara, fıkıh ve usûlden uzaklaşarak mantık ilminin konusu haline geldi. Ayrıca Gazâlî ve özellikle Râzî sonrası dönemde ortaya çıkan felsefî kelâm geleneği, fıkıh usûlünü de derinden etkiledi. Bu dönemden sonra usûl literatürüne mantık ve felsefe kavramları hakim olmaya başladı. İbnü's-Saatî, Sadruşşerîa gibi Hanefîlerin bu yeni dönemin ilim anlayışına uygun eserler kaleme almasıyla memzûc metoda nispet edilen usûl eserleri ortaya çıktı. Ancak bu eserler de fukahâ anlayışını temsilen Pezdevî'nin usûl eserini esas almaya devam ettiler. Ayrıca Ebu'l-Berekât en-Nesefî gibi bazı Hanefîler, fukahâ metodu geleneğine eklenilebilecek, oldukça etkili usûl eserleri yazmayı sürdürdüler. Dolayısıyla fukahâ metodunun özellikle hicrî beşinci asra damgasını vurmuş olmakla birlikte, hem bu dönem öncesinde hem de sonrasında Hanefîler için her zaman usûl yazımında etkili olmuş bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef. *Kitâbü'l-Minhâc fi tertîbi'l-hicâc*. thk. Abdülmecid et-Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el- Hatîb. *Kitâbü'l-fakîh ve'l-mütefakkîh*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yusuf el-Azzâzî. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1996.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr*. nşr. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. nşr. Halil el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Bedir, Murteza. "Kelâmcı ve Fıkıhçı Usûl Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar". *İslam Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 65-97.
- Bedir, Murteza- Ferhat Koca. "Pezdevî, Ebu'l-Usr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 11 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/pezdevi-ebul-usr>
- Bilik, Abdurrahim. *Fıkıhın Bir Alt Disiplini Olarak İlmü'l-Hilâf*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Bilik, Abdurrahim. "Hilâf Literatürü İçin Bir Taksim Önerisi". *Usûl İslam Araştırmaları* 30 (2018), 109-132.
- Cessâs. Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed es-Sâdik Kamhavî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1996.
- Cessâs. Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. nşr. Muhammed Muhammed Tamir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. nşr. Salah b. Muhammed. 2 Cilt (birlikte). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah. *Kitâbü't-Telhîs*. thk. Abdullah Cevlem en-Nîbâlî, Şübbeyr Ahmed el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.
- Çöklü, Ramazan. *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halil el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Duman, Soner. "Usûlü'l-fikh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 6 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/usulul-fikh>
- Ebû Süleyman, Abdülvehhâb İbrahim. *el-Fikru'l-usûlî*. Cidde: Dâru's-Şurûk, 1984.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslam Hukuk Metodolojisi*. çev. Abdülkadir Şener. Ankara: Fon Matbaası, 1979.

- Emiroğlu, İbrahim. “Cedel Nedir?”. *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 17-37.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî. 5 Cilt. Riyad: y.y., 1993.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müntehal fi'l-cedel*. thk. Ali b. Abdülaziz b. Ali el-Umeyrîni. Beyrut: Dâru'l-Verrâk, 2004.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997. *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. çev. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Şifâu'l-ğalîl*. thk. Muhammed el-Kebîsî. Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1971.
- Gölcük, Şerafettin. “Bâkîllânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 5 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bakillani>
- Görgün Tahsin. “Lafız (Fıkıh Usûlü)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 6 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/lafiz#2-fikih-usulu>
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Hacak, Hasan. “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl V: Temel İslam İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*. ed. İlyas Çelebi. 511-545. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Hacak, Hasan. “Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü”. *İslam Düşünce Atlası*. nşr. İbrahim Halil Üçer. 6 Cilt. 1/313-343. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Hallaq, Wael B. “A Tenth-Eleventh Century Treatise on Juridical Dialectic”. *The Islamic World* 77/3-4 (1987), 197-206.
- Hamidullah, Muhammed. “el-Mutemed'in Neşri Dolayısıyla Mutezile'nin Fıkıh Yöntemi Üzerine”. trc. Şerafettin Gölcük. *Marife: Dînî Araştırmalar Dergisi* 3 (2003), 331-342.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed. *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004.
- İbn Hallikân, Ebû Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İbnü'l-Kassâr, Kadı Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer el-Bağdâdî. *Mukaddime fi usûli'l-fikh*. thk. Mustafa Mahdum. Riyad: Dâru'l-Ma'leme li'n-neşr ve't-tevzî, 1999.

- İbnü'l-Mukaffa', Abdullah. "Risâle fi's-sahâbe". *Âsâru İbnü'l-Mukaffa'*. 309-323. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- İltaş, Davut. "Fıkıh Usûlü Yazımında 'Kelâmcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi' Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine". *Bilimname* 17 (2009), 65-95.
- Kandemir, M. Yaşar. "Muvatta". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 1 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-muvatta>
- Karaman, Hayreddin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: İrfan Yayınevi, ts.
- Kaya Eyyüp Said. "Mâlikî Mezhebi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maliki-mezhebi>
- Kesgin, Hafsa. "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020), 505-535.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Cize: Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1993.
- Macit, Yüksel. "Mu'tezile'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi". *Marife* 3 (2003), 73-82.
- Makdisi, George. *Ortaçağda Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Özen, Şükrü. "İlm-i Hilâf ya da Fukahâ Metoduna Göre Cedel Hakkında Klasik Bir Metin: Menşeu'n-Nazar". *Makâlât* 2 (1999), 171-198.
- Özen, Şükrü. *Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. İstanbul: y.y., 2001.
- Özen, Şükrü. "Ehl-i Sünnet Usûl-i Fıkıhının Gelişiminde Kelâmî Tartışmaların Rolü". *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*. ed. Mahmut Kaya vd.. 223-241. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Özen, Şükrü. "Hilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilaf>
- Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed. *Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl*. nşr. Nâci es-Süveyd. 2 Cilt (birlikte). Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur. *el-Ensâb*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.
- Semerkandî, Alâüddin Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*. thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî. 2 Cilt. Y.y.: Matbaatü'l-hulûd, ts.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Mâriye, ts.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Usûl*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.

- Seyyid Bey, Mehmed. *Usûl-i Fıkıh Medhal*. nşr. Selçuk Camcı. İstanbul: Akademi Yayınları, 2011.
- Sıddıqui, Sohaira. "Jadal and Kıyas in the Fifth/Eleventh Century". *Journal of the American Oriental Society* 193/4 (2019), 923-944.
- Soufi, Youcef. "The Lost Oral Genesis of Classical Islamic Law: The Case of An Eleventh Century Disputation (Munazara) on Broken Oaths". *Journal of the American Oriental Society* 141/4 (2021), 823-846.
- Soufi, Youcef. "Why Study Usul al-Fiqh?: The Problem of Taqlid and Tough Cases in 4th-5th/10th-11th Century Iraq" *Islamic Law and Society* 28 (2021), 1-31.
- Şaban, Zekiyyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kafi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Şîrâzî, Ebû İshak Cemâleddin İbrahim b. Ali. *Şerhu'l-luma'*. thk. Abdülmecid Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Şîrâzî, Ebû İshak Cemâleddin İbrahim b. Ali. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 2. Basım, 1981.
- Temel, Ahmet. "Fıkıh ve Kelâm Mezhepleri Arasında Fıkıh Usûlü: Bir Fıkıh Usûlü Mezhebinden Söz Edilebilir Mi?". *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri (Uluslararası Sempozyum-Bildiriler)*. 97-101. Karaman: Karaman İslami İlimler Derneği Yayınları, 2017.
- Temel, Ahmet. *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Usûl al-Fiqh Between al-Shafii and al-Jassas During the 3th/9th and Early 4th/10th Centuries*. Berkeley: University of California, Doktora Tezi, 2014.
- Temel, Ahmet. "Was There a Zaydî usûl al-fiqh? Searching for the Essence of Zaydî Legal Theory in the School's First Complete Usûl Work: al-Natiq bi-l-Haqq's (340-424/951-1033) "al-Mujzi fi usûl al-fiqh". *İnsan ve Toplum* 6 (2016), 71-83. "Zeydî Usûl-i Fıkıhı Diye Bir Şey Var mı? Ekolün Tamamlanmış İlk Usûl Kitabı Olan Nâtık bi'l-hakk'ın (340-424/951-1033) *el-Müczi fi Usûli'l-fikh* Adlı Eseri Üzerinden Zeydî Usûl Düşüncesinin Mahiyetine Dair Bir İnceleme". çev. Sacide Ataş. *Kilitbahir* 15 (2019), 369-387.
- Uğur, Seyit Mehmet. "Fukahâ Usûl Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin *Nihâyetü'l-Vüsûl*'ü Örneği". *Bilimname* 38 (2019/2), 689-724.
- Ünver, Ahmet Numan. *Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı (Ebû İshak eş-Şîrâzî Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Ünver, Ahmet Numan. "Cedelin Fıkıh İlminde Kullanımı: Kudûrî ve Ebu't-Tayyib et-Taberî Arasındaki Bir Münazara Bağlamında". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2019), 69-75.
- Yetkin, Hacer. *Debûsî ve Usûl Anlayışı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Yığın, Adem. "Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine". *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2003), 65-105.

Young, Edward Walter. *The Dialectical Forge. Juridical Disposition and Evolution of Islamic Law*. Cham: Springer, 2017.